



ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
„НЕОФИТ РИЛСКИ“ -
БЛАГОЕВГРАД

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

**КАТЕДРА „ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА
ПЕДАГОГИКА“**

Красимира Димитрова Николова

**РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНИ УМЕНИЯ ЧРЕЗ
ОБУЧЕНИЕТО ПО УЧЕБНИЯ ПРЕДМЕТ „ЧОВЕКЪТ
И ОБЩЕСТВОТО“ В ТРЕТИ КЛАС**

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователна и научна степен Доктор“
Област на висше образование **1. Педагогически науки,**
Професионално направление **1.2. Педагогика.**
Докторска програма **„Методики на обучението в начален
етап на основното образование“**

Научен ръководител:
доц. д-р Снежана Попова

БЛАГОЕВГРАД, 2025

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра „Предучилищна и начална училищна педагогика“ при Факултета по педагогика на ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград на 06.06.2025 г.

Дисертационният труд съдържа 186 страници основен текст и 91 страници приложения и литература. Основният текст включва 58 диаграми, 28 таблици, 2 схеми и 10 фигури. Библиографията включва 195 източника, от които 180 са на кирилица и 8 са на латиница и 7 интернет източника.

Публичната защита ще се състои на 06.06.2025 г. от 10.00 часа в зала 1412, I УК ЮЗУ „Неофит Рилски“, бул. „Иван Михайлов“ №66, гр. Благоевград

СЪДЪРЖАНИЕ

КРАТКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	стр.4
УВОД	стр.4
ГЛАВА ПЪРВА	
ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ ТРЕТИ КЛАС ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО УЧЕБНИЯ ПРЕДМЕТ „ЧОВЕКЪТ И ОБЩЕСТВОТО“	стр.6
ГЛАВА ВТОРА	
ПЕДАГОГИЧЕСКА ТЕХНОЛОГИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА УЧЕНИЦИТЕ В УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО „ЧОВЕКЪТ И ОБЩЕСТВОТО“ В ТРЕТИ КЛАС	стр.10
ГЛАВА ТРЕТА	
ДИАГНОСТИЦИРАНЕ НА РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛНИ УМЕНИЯ В УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО «ЧОВЕКЪТ И ОБЩЕСТВОТО» В ТРЕТИ КЛАС	стр.21
ЗАКЛЮЧЕНИЕ. ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ.....	стр.67
СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ.....	стр.71
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	стр.72

КРАТКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд е структуриран в увод, три глави, заключение, изводи и обобщения, приноси, публикации на докторанта. В увода е обоснована актуалността и научната определеност на проблематиката. Определени са обект, предмет, цел и задачите на изследването, оформени са научните предположения и инструментариум за изследователска дейност.

УВОД

Сериозните социално-икономически реформи, които протичат в нашата страна, търсенето на иновационни пътища за нейното развитие, не могат да не се отразят на училищното образование. Държавните образователни изисквания се ориентират към обновяване на целите и съдържанието на общото образование, които обезпечават не толкова формиране на фундаментални знания, но и на важни социални умения, необходими за успешното социализиране на подрастващото поколение.

Стандартите за общо образование, одобрени от Министерството на образованието и науката, трябва да се превърнат в съществен механизъм за промяна на целите и съдържанието на образованието. Стандартите представляват нови изисквания към резултатите на началното образование. Учениците са длъжни не просто да овладеят знания, да се научат да четат, пишат и смятат, но също така да усвоят умения да осъществяват комуникация, да анализират и приемат информация за решение на определен проблем, ползотворно да си сътрудничат с други хора, ефективно да участват в съвместна дейност, да си поставят цели, да планират и оценяват своята собствена учебна дейност. Заедно с това масовата практика не разполага с механизми за

целенасочено формиране на социални умения у учениците от начална училищна възраст в образователния процес.

Актуалността на разглежданите противоречия, търсенето на начини за преодоляването им, предопределя избора на темата на дисертационното изследване - **“Развитие на социални умения чрез обучението по учебния предмет Човекът и обществото в трети клас”**.

ОБЕКТ на настоящето дисертационно изследване е **развитието на социалните умения у учениците от трети клас в процеса на обучение по Човекът и обществото**.

ПРЕДМЕТ на дисертационното изследване са възможностите, които учебния предмет „Човекът и обществото“ предлага за развитие на социалните умения на третокласниците.

ЦЕЛТА на изследването е да се установи въздействието на обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“ върху развитието на социалните умения у ученици от трети клас.

За реализиране на поставената цел следва да бъдат разрешени следните **ЗАДАЧИ**:

1. Да се направи теоретичен анализ на психолого-педагогическата литература по проучвания проблем.
2. Да се разкрият особеностите на развитието на социалните умения на третокласниците в учебно-възпитателния процес по Човекът и обществото.
3. Да се изгради технологичен модел за развитие на социалните умения на третокласниците чрез обучението по учебния предмет Човекът и обществото.
4. Да се разработи и апробира изследователски инструментариум за установяване равнището на развитие на социалните умения чрез обучението по учебния предмет Човекът и обществото в трети клас. Въз основа на посочената цел и задачи се поставя следната **ХИПОТЕЗА**:

Развитието на социалните умения на третокласниците чрез обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“ ще бъде успешно при условие, че:

- е изяснено съдържанието и структурата на социалните умения на учениците от трети клас, като се отчита тяхната възрастова специфичност;
- определени са критерии, показатели и степени на развитие на социални умения у третокласниците;
- в учебно-възпитателната дейност се приложи изградения технологичен модел за тяхното развитие.

В разработката, извършвайки синтез на схващанията на Ю. Дончева и П. Митева, стигаме до определяне на *социалните умения, като усвоените от субекта обществено зададени начини за дейност, които обезпечават неговото успешно взаимодействие с другите хора за изпълнението на социално значима дейност и му позволяват да постигне интерперсоналните си цели.*

Методите на изследване са теоретично проучване, дидактически експеримент, педагогическо наблюдение, диагностични методики, проучване на продукти от дейността на учениците и математико-статистически методи за обработка на резултатите.

ГЛАВА ПЪРВА. Теоретични предпоставки за развитие на социалните умения на учениците от трети клас чрез обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“.

В първи параграф са уточнени понятията, използвани в дисертационния труд. Изяснено е съдържанието на понятията «развитие», «умение», «социални умения».

Анализът на психолого-педагогическата литература показва, че въпреки широкото използване на понятието „социални умения“, то все още не е получило ясно и точно определение. Феноменът социални умения се разглежда в контекста на понятията „социализация“, „социална компетентност“, и се намира във фокуса на внимание на социологията, социалната педагогика, социалната психология, педагогика и др.

Социалните умения са онези форми на поведение, които позволяват на отделния индивид да изрази собствените си

чувства, емоции, потребности и да постигне целите си. Те се усвояват и развиват в процеса на натрупване на социален опит чрез общуване с хората. Следователно, може да се каже, че социалните умения се развиват в дейността на отделния индивид

Отделните автори включват различни умения в състава на социалните умения.

На основата на различни авторски постановки за същността на социалните умения се формулира работно определение на понятието социални умения. **Това са усвоените от субекта обществено зададени начини за дейност, които обезпечават неговото успешно взаимодействие с другите хора за изпълнението на социално значима дейност и му позволяват да постигне интерперсоналните си цели.**

Илиян Ризов предлага следния модел на социални умения, като добавяме умения за общуване в дигитална среда и умения за включване в обществения живот на училището и селището, които са необходима съставна част от ежедневието на съвременния ученик.



Схема №1: Структура на социалните умения на третокласника по И. Ризов

Във втори параграф на първа глава се уточняват психолого-педагогическите характеристики на развитието на социални умения в началната училищна възраст.

Въз основа на извършения преглед на психолого-педагогическата литература, като най-значими особености в развитието на третокласниците се очертават следните:

1. За възрастовия период 9-10 години е присъщо интензивното обогатяване на социално-нравствения опит, вникване в съдържанието на различни нравствени понятия;

2. При 9 – 10 годишните основна движеща сила е четвъртият стадий по Ериксън – трудолюбие (компетентност) – непълноценност.

3. Развитието на отношенията в училищния клас и приятелския кръг, дава възможност на ученика да развива социално поведение и придобива тези социални умения, които могат да бъдат придобити само в отношения между равни: умения за сътрудничество, съперничество и близост.

4. Типично за 9-10 годишните е даването на оценка и съпоставянето на връстниците със себе си.

5. Развиват се самопознанието и рефлексията, което води до асимилиране на моралните норми и правила на поведение, формиране на основата на нравственото поведение и оформяне на социалната ориентация на личността.

6. В трети клас започва да се наблюдава преодоляване на импулсивността на чувствата, повишаване устойчивостта на емоционалните състояния.

7. Издига се ролята на междуличностните отношения, приятелското общуване, емоционалните контакти.

8. Усложнената игрова ситуация подпомага превръщането на играта от водеща до този момент дейност в живота на детето в подпомагаща полагането на основите на новата дейност – учебната.

9. В начална училищна възраст са ясно изразени различни неадаптивни поведения, свързани с агресивни прояви между момичета и момчета, което определя потребността от нравствени взаимоотношения между момичета и момчета;

10. Водеща за децата в начален етап на основното образование е учебната дейност.

Тези особености на началната училищна възраст, и по-конкретно на 9-10 годишните ученици, както и богатите възможности, които учебния предмет предлага за подпомагане процеса на социализация ни дават основание да се счита, че учениците от трети клас ще развият по-пълно своите социални умения чрез целенасочени дейности в часовете по Човекът и обществото.

В трети параграф на първа глава се разглежда образователно-възпитателния потенциал на съдържанието на учебния предмет Човекът и обществото в трети клас, като ефективно условие за развитие на социални умения у ученика.

Анализът на учебно-методическата литература показва, че учебният предмет Човекът и обществото в трети клас има изключителни възможности и средства за развитие на социалните умения на учениците, които можем да обобщим в няколко пункта:

1. В началния етап на средното образование Човекът и обществото е основната дисциплина, която осъществява целите на гражданското образование, чиято основна характеристика е социализиращата функция.

2.Използването на историкоантропологическия подход предизвиква готовност за съпреживяване и любознателност у учениците.

3.Използването на интерактивни методи при изучаването на природната и обществената среда, дава възможност за издигане значимостта на ученето чрез взаимодействие със съучениците.

4.Създават се възможности за усвояване от учениците на способности за трудова дейност, за общуване и контактуване с различни природни и обществени елементи.

5.Използване на възпитателната роля на краеведските знания, които стимулират и подтикват учащите се към ефективни действия, води до активизиране на развитието на социални умения у подрастващите.

6.Обучението по Човекът и обществото осигурява възможност за изучаване на културата на различни етнически общности у нас.

Тези възможности в практиката не се използват поради ред причини:

- В учебниците не се представят различни модели за развитие на социалните умения.

- Не се използва пълноценно учебното съдържание.

- Учителите не разполагат с пряк достъп до добри практики, което затруднява тяхната работа. Те трябва да имат достъп до различни модели, за да проявят творчество, за да комбинират и обогатят практиката си.

- В учебната програма по Човекът и обществото не са дефинирани нива на усвояване на знания и умения за развитие на социалните умения в конкретното учебно съдържание.

В **четвърти параграф** на първа глава се разглеждат интегративните връзки и зависимости между екология, възпитание и развитието на социални умения на учениците.

ГЛАВА ВТОРА. Педагогическа технология за развитие на социалните умения на учениците в учебно-възпитателния процес по „Човекът и обществото“ в трети клас

В **първи параграф** на тази глава е предложена педагогическа технология за развитие на социални умения на учениците в учебно-възпитателния процес по учебния предмет „Човекът и обществото“ и се разглеждат подробно условията на образователната среда, които осигуряват целенасоченото им развитие. Анализът на психолого-педагогическата литература, на различните концепции за социализацията, а така също и програмните документи в областта на образованието ни позволява да направим извода, че в основата на процеса на формиране и развитие на което и да е умение стои периодичната дейностна включеност на субекта в съвместна дейност с други хора, предполагаща целенасочено изпълнение на действията, влизащи в състава на дадено умение; последващо рефлексивно осмисляне на собствените действия от субекта; създаване на бъдещи

образователни задачи по усъвършенстването и развитието на даденото умение.

Целта на изградения технологичен модел е развитие на социалните умения на третокласниците чрез обучението по учебния предмет Човекът и обществото. Ръководейки се от същността на процеса по формиране и развитие на социалните умения, определихме принципи за тяхното развитие: принцип за индивидуален подход, принцип за активност и принцип на сътрудничество.

Същността на процеса на развитие на социалните умения налага дейностния характер на организацията на образователния процес, необходимостта от включеност на всеки ученик в различни ситуации на взаимодействие, в процес на рефлексия. По този начин, задачата на учителя е не информиране на ученика за съдържанието на учебния материал, а превръщането му в субект на учебната дейност. Оттук следва да се отдава приоритет на такива технологии на обучение, които създават възможност за включване на учениците в различни видове дейност: от учебна и комуникативна до управленческа и проектно-изследователска. Това предполага, че наред с предметните знания, умения и навици, на преден план излизат надпредметните компоненти на съдържанието на учебния предмет: целеполагане, рефлексия, умения за общуване, спазване на общественопризнатите норми на поведение. Учителят оценява важността на развитието на инициативата, независимостта, увереността на ученика в себе си, уменията му за целеполагане и планиране на действия за осъществяването им, за извършване на самостоятелни наблюдения и изводи. Следователно, такива условия позволяват на ученика да тренира социалните си умения.



Схема 2: Технологичен модел за развитие на социалните умения на третокласниците чрез обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“

Успешното прилагане на тази технология зависи твърде много от учителя. Необходимо е той непрекъснато да следи развитието на социалните умения на всеки ученик чрез наблюдение, водене на протоколи за отчет, за да може последващото включване на ученика в нови дейности и позиции да бъде в резултат на постигнатото до момента.

Особеностите при развитието на социалните умения на учениците от началните класове и спецификата на учебния предмет Човекът и обществото в 3. клас позволява да се идентифицират следните необходими изисквания към този процес:

1. За да бъде успешен процесът на развитие на социални умения на учениците от началното училище чрез обучението по учебния предмет Човекът и обществото, е необходимо развитието на тези умения да бъде определено като една от целите на учебно-възпитателния процес, което трябва да намери отражение в използваните от учителя дейности.

2. Тъй като процесът на формиране на социалните умения има колективен и дейностен характер, той ще бъде успешен, ако в класната стая се създадат различни ситуации на взаимодействие между самите ученици и с учителите, включването на учениците в различни видове дейности (комуникативна, познавателна, управленска). В този случай водещият тип взаимоотношения в класния колектив е сътрудничеството. То от своя страна изисква разнообразни форми и средства за обучение.

3. Създаването на условия за осмисляне от страна на учениците на самите себе си, на собствения опит, на другия човек във взаимодействието, на самото взаимодействие, т.е. развитието на умение за рефлексия у учениците, се явява неразделен и надежден механизъм за развитието на социалните умения на подрастващите.

4. Използване на възможностите на играта като средство за възпитание и развитие на учениците, като мотивационен метод на учене, емоционален стимул, форма за

организация на груповата дейност на учениците, като средство за активизиране на учебния процес.

5. Прилагане на интерактивните методи за осигуряване на по-голяма активност на учениците, стимулиране на познавателната им дейност и създаване на възможности за по-разгърнати взаимодействия с другите ученици по повод на учебните задачи, а оттук и за развитие на социалните им умения.

6. Ангажиране на учителя с развитието на умения за безопасно общуване и споделяне в дигитална среда у ученика чрез обучение на детето в адекватно възприемане и оценка на информацията, нейното критично разбиране на основата на моралните и културни ценности.

7. Осигуряване на благоприятни взаимоотношения между учителя и учениците в класната стая с цел създаване на необходимата емоционална основа за цялата съвкупност от морални нагласи на децата към ученето, труда, хората, колектива и към самия себе си.

Във **втори параграф** на тази глава се разглеждат диагностичните методики – техните съдържателни особености, определени са критерии и показатели, чрез които се идентифицира развитието на съответното умение (Виж таблица 1).

Таблица 1. Критерии и показатели

Критерии		Показатели
Умения за общуване		
Умение за адекватно възприемане и разбиране на текста на събеседника	за и на	-Готовност да слуша събеседника и да води диалог; -Отделяне на главното в чутия или прочетения текст; -Осъществяване на емпатична връзка; - Формулиране на въпроси към текста; - Разбиране на зададените въпроси и адекватен отговор;

Умение точно и компактно да изразява мисли	-Формулировка и аргументация на собствено мнение; -Спазване логиката на изложението; -Разбиране на информация, представена чрез знакови символи (таблици, схеми, диаграми, карти); -Представяне на информация чрез знакови символи (таблици, схеми, диаграми, карти);
Умение за встъпване в контакт	-Умение да оказва и приема знаци на внимание; -Реакция на справедлива критика; -Реакция на несправедлива критика; -Реагиране на обидни, провокиращи въпроси; -Умение да се обърне към връстник с молба; -Умение да отговори отрицателно на чужда молба; -Умение да окаже съчувствие и подкрепа; -Умение да приеме съчувствие и подкрепа; -Реакция на собствения неуспех и успеха на другия;
Умения за сътрудничество	
Умение да приема цели и да ги следва в съвместната дейност	-Формулиране на своята лична цел или целта на дейността в групата; -Следване целта на дейността;
Умение за самоопределяне в ситуация на взаимодействие	-Ясно описание на ситуациите, протичащи в групата; -Формулиране на въпроси, свързани със същността на изпълняваните задачи;

Умение да поема отговорност за случващото се в групата	-Стремеж към изпълнение на задачата; -Умение за договаряне, за достигане до общо решение; -Осъществяване на контрол над действията на партньора/партньорите;
Умение да потърси помощ	-При възникване на затруднение се обръща за помощ към съученик (и след това към учителя); -Кратка и ясна формулировка на молбата за помощ;
Умение за разрешаване на проблеми	-Разбира и описва възникнал в съвместната дейност проблем; -Предлага начини за решение на проблема; -Обсъжда предложените начини с останалите участници; -Достига договореност с другите партньори без странична помощ;
Умение за изследване на ценности и независимо и аргументирано отстояване на права	
Умение за идентифициране на нравствени проблеми	-Ясно и точно разбиране и описване на нравствения проблем; -Разбиране на причините за действията на другия участник; -Формулиране на въпроси за разбиране на ситуацията; -Формулировка и аргументация на собствено мнение;
Независимо и аргументирано отстояване на права	-Ориентиране в аксиологическата и прагматичната стойност на правата; -Избягване и предотвратяване на опасности от насилие; -Отстояване на натиск за употреба на вредни вещества и други рискови фактори;

	-Поемане на отговорност за правата на другите;
Умения за общуване в дигитална среда	
Безопасно споделяне и общуване в дигитална среда	-Безопасно споделяне в дигитална среда; -Безопасно общуване в дигитална среда; -Знае към кого да се обърне за помощ при безпокойство;
Умения за проява на гражданска активност	
Умения за включване в обществения живот на училищния клас, училището и селището, в което живее	-Обяснява основни функции на локални, държавни и международни институции; -Изразява аргументирана и информирана позиция по достъпни общественозначими теми; -Включва се в действия за решаване на проблеми на общностите, към които принадлежи.

Въз основа на определените критерии и показатели, определихме равнища на развитие на социалните умения на учениците от трети клас. В зависимост от степента на изразеност на посочените умения, можем да говорим за високо, средно и ниско равнище на развитие на социалните умения.

Високо равнище - Висока степен на самостоятелност и съзнателност при изпълнение на действията, влизаци в състава на умението. Ученикът действа без помощ от учителя, а в случай на затруднение, точно и ясно формулира молба за помощ към съученик или учител. Адекватно разбира адресираните към него текстове и точно изразява мислите си, правилно се самоопределя в ситуации, може да опише възникнал проблем и да определи начини за неговото решаване.

Средно равнище - Отделни показатели на социалните умения са развити на достатъчно ниво, а други се намират на ниско равнище. Ученикът не винаги може да изпълни едно

или друго действие без помощта на учителя или без да прибегва към алгоритъма.

Не винаги може да обясни смисъла на собствените действия и да ги отнесе към целта и предполагаемите резултати от дейността. Понякога не успява да удържи различни позиции при работа в група, не винаги достига до общо решение с партньорите си. Не винаги разбира и описва нравствен проблем в ситуация на взаимодействие и причините за действията на другия участник. Понякога не успява да избягва и предотвратява опасности от насилие и не винаги поема отговорност за правата на другите.

Ниско равнище - Ниска степен на самостоятелност и съзнателност при изпълнение на действията, влизащи в състава на умението. Ученикът не може да изпълнява действията без помощ от учителя или без опора на алгоритъм. В случай на затруднение не може ясно да формулира проблема, не се обръща за помощ към съучениците или учителя. Не може точно и ясно да обясни смисъла на собствените действия, да ги съотнесе с целта и предполагаемите резултати от дейността.

Не успява да удържи различните позиции при работа в група. За следване на целта се нуждае от помощта на учителя или алгоритъм. Болшинството от действията, включващи се в умението, се изпълняват с ниско качество.

Като основен метод за определяне степента на готовност на обучаващия се за успешно общуване и взаимодействие с другите хора използваме метода наблюдение. Наблюдението позволява да се фиксират действията на ученика в непосредствени и специално конструирани ситуации на комуникация и взаимодействие. Наблюдението се провежда от класния ръководител в продължение на една седмица като се отчитат прояви на ученика в учебните дейности и през междучасията и резултатите се нанасят в протоколи. Резултатът от наблюдението се оценява чрез скала с три степени: 0 – умението не се проявява; 1 – проявява се понякога; 2 –

проявява се винаги / почти винаги. След това протоколите за наблюдение се обработват, сумират се точките по всички показатели и се определя равнището на развитие на социалните умения на учениците: до 40% от максималната възможна стойност - ниско ниво, 41-70% - средно ниво, над 71% - високо ниво.

За допълване на метода наблюдение се използват и модифицирани и авторски методики, чрез които се диагностицира формираността на социалните умения у учениците от трети клас и равнището на развитието им.

Методика № 1. За диагностициране на междуличностния статус на учениците използваме социометричния тест „Избор на партньор“ (модифициран вариант на Ант. Кръстева). Целта е насочена към разкриване на системата от действителни отношения в училищния клас, основавайки се на симпатията.

Методика № 2 е авторска диагностична методика за установяване равнището на развитие на уменията адекватно да се възприема и разбира текст, точно и компактно да се изразяват мисли

Методика № 3 е авторска диагностична методика за установяване равнището на развитие на уменията да се разбира и предава информация чрез знакови символи (таблицы, схеми, диаграми, карти).

Резултатите от тази методика се обработват с помощта на следната таблица.

***Скала за оценяване на уменията за общуване по
проверяваните показатели***

равнище / умение	Разбиране на информация, представена чрез знакови символи	Предаване на информация чрез знакови символи
Високо	3 т.	7 - 8 т.
Средно	2 т.	4 – 6 т.
Ниско	0 – 1 т.	0 – 3 т.

Методика № 4 има за цел изследване на формираността на умения за общуване. Представлява модификация на тест за учащи се „Комуникативна компетентност“ на И. И. Бондарева (Бондарева, 2011).

В теста се предполага еталонен вариант на поведение. Според степента на сближаване със стандарта се определя компетентен, зависим или агресивен тип поведение.

Методика № 5 е модифициран вариант на методиката „Ръкавички“ по Г. А. Цукерман (Цукерман, 2001). Диагностицират се уменията на учениците, свързани с организацията и осъществяването на сътрудничеството

Методика № 6 е авторска проективна методика, с която се установява равнището на развитие на уменията за идентифициране на нравствени проблеми и независимо и аргументирано отстояване на права.

Методика № 7 е модифициран вариант на проективния тест на С. Розенцвайг. Предназначена е за изследване на поведенческите реакции на неуспех и начините за изход от ситуации на затруднение или пречка.

Методика № 8 е авторска и с нея се цели да се диагностицира уменията на третокласниците да общуват и споделят в дигитална среда, да потърсят помощ ако се почувстват застрашени и притеснени по някакъв начин. Използва се само за констатиращото изследване, тъй като в етапа на обучаващия експеримент под формата на беседа и дискусия учителят запознава учениците с опасностите, които крие интернет пространството, с начините да се предпазват от нежелани контакти, както и с хората и организациите, към които ученикът може да се обърне, когато се чувства притеснен и застрашен.

Резултатите по тази методика се обработват с помощта на посочената скала.

Скала за оценяване на уменията за общуване в дигитална среда по проверяваните показатели

Равнище / умение	Брой точки
Високо	4 т.

Средно	3 т.
Ниско	0 – 2 т.

ГЛАВА ТРЕТА. Диагностициране на развитието на социални умения в учебно-възпитателния процес по „Човекът и обществото“ в трети клас.

Организацията на изследването включва три етапа:

Първи етап. Разкриване спецификата на проблемната област – теоретично проучване и анализ върху базови ориентации, представени от различни автори в научната област на педагогиката, психологията, социологията, културологията и пр.

Втори етап на изследването - състои се в провеждане на диагностични процедури за установяване на нивото на развитие на социалните умения на третокласниците; изграждане на технологичен модел и определяне на педагогическите условия, благоприятстващи развитието на социалните умения на учениците; създаване на дидактически средства и осъществяване на дейности по внедряването им в учебно-възпитателния процес по Човекът и обществото в трети клас. Определи се контингента за изследвания по проблема – 43 - 9-10-годишни ученици от две паралелки на Осмо СУ „Арсени Костенцев“, гр. Благоевград, 23-ма в контролната паралелка и 20 – в експерименталната.

Третият, заключителен етап на изследването се състои в обобщения и анализ на резултатите от проведените констатиращи изследвания за определяне на нивото на развитие на социалните умения на учениците от трети клас, доказване на издигнатата хипотеза на основание използване на статистически методи, представяне на изводи и препоръки за педагогическата практика..

Първи параграф е посветен на резултатите от констатиращото изследване на развитието на социалните умения у третокласниците в началото на опитно-изследователската работа.

В началото на учебната 2019 – 2020 година, в контролната и експерименталната група бе проведен констатиращ експеримент за определяне изходното състояние на развитие на социалните умения на третокласниците. В продължение на една седмица проведохме наблюдение върху общуването на учениците по време на групова работа и през междучасията. За всеки учащ се попълнихме протокол за наблюдение. Резултатите се оценяват по трибална скала: „0“ – умението не се проявява, „1“ – проявява се понякога, „2“ – проявява се винаги / почти винаги. След това протоколите бяха обработени, а резултатите въведохме в обобщена таблица. Въз основа на сумирането на точките за всички показатели определихме равнището на развитие на социални умения: до 40% от максимално възможната стойност – ниско равнище, 41 – 70% - средно равнище, над 70% - високо равнище.

Педагогическото наблюдение констатира у 85% от учениците от експерименталната група и у 87% от контролната група ниско и средно равнище на развитие на социалните умения на учениците в процеса на общуването.

Използването на **Методика №1** има за цел диагностициране на междуличностния статус на учениците, тъй като положението, което ученикът заема в социалните взаимоотношения в класа, е от важно значение за социалното му благополучие, адаптация и социално развитие. Положителният статус неминуемо дава отражение върху активността, самочувствието, цялостното формиране на характера и поведението на отделния ученик. Информацията, която получихме от изследването, ни позволи да се възползваме от проявените взаимоотношения във формираните се групировки, насочи ни към подходящи учебни дейности, които да стимулират сътрудничеството между отделните ученици. Откриха се групите на лидерите, предпочитаните, пренебрегнатите и отхвърлените ученици, което позволи подбор на дейностите, в които се включва ученикът, за да се повиши неговото самочувствие или да се

използват лидерските му качества за подобряване на микроклимата в класа.

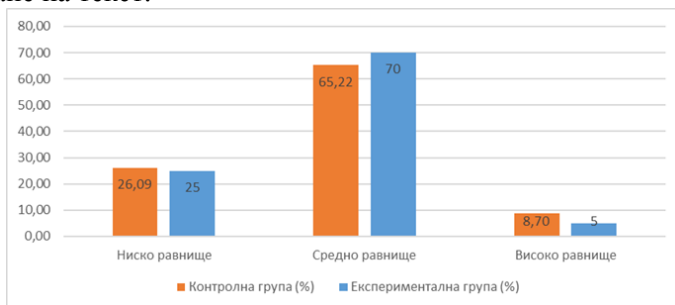
Тази методика се използва само при констатиращото изследване, понеже, предмет на нашето изследване са социалните умения на третокласниците и ние използвахме получените данни за по-ефективно организиране на дейностите в часовете по Човекът и обществото

От изготвените социограми и социометрични матрици става ясно, че в експерименталната и контролната паралелки липсват структурирани и устойчиви неформални групи. Техният брой варира в зависимост от изследвания критерий и отразява реалните предпочитания на учениците. Липсата на ясно обособени лидери с висок статус, както и ниският брой на отхвърлените, позволява да се допусне, че структурата на класовете не е завършена и чрез включване на учениците в различни дейности ще се развият техните социални умения, а от тук следва и повишаване на социалния статус на всеки един от тях.

Уменията за адекватно възприемане и разбиране на текст и точно и компактно изразяване на мисли са важна част от социалното развитие на всеки ученик. Тяхното ниво на развитие проверяваме с **Методика № 2**. Това е авторска диагностична методика за установяване равнището на развитие на гореспоменатите умения, в която диагностичните материали представляват подбран текст и задачи към него за изпълнение от учениците. Умението за адекватно възприемане и разбиране на текст се проверява по следните параметри: намиране в текста на информация, зададена в явен вид; разделяне на текста на смислови части; намиране на информация, зададена в неявен вид; озаглавяване на текста и неговите смислови части. Умението за точно и компактно изразяване на мисли проверихме по следните параметри: формулиране на собствено мнение по проблем, представен в текста; наличие на аргументация при изказването на мнение.

Представяме резултатите от входното ниво на равнището на развитие на уменията за общуване (адекватно

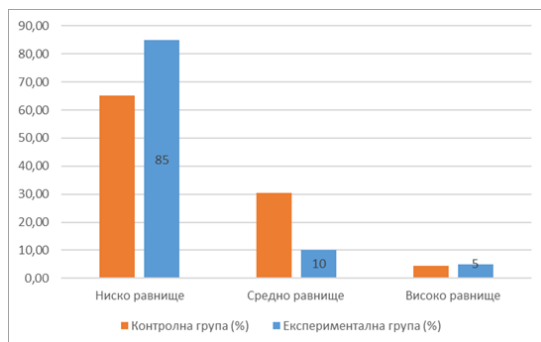
възприемане и разбиране на текст и точно и компактно изразяване на мисли) в контролната и експерименталната група, проведен в началото на учебната 2019/2020 година. В Диаграма №1 е отразено процентното съотношение между трите равнища в двете групи – експериментална и контролна по Първи критерий: Умение за адекватно възприемане и разбиране на текст.



Диаграма №1: Умения за адекватно възприемане и разбиране на текст, констатиращ експеримент.

От диаграмата е видно, че в експерименталната група 70% от учениците имат средно равнище на развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текст, 25% показват ниско равнище на развитие на умението и само 5 % - високо равнище. В контролната група 65,22% от учениците имат средно равнище на развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текст, 26,09% показват ниско равнище на развитие на умението и 8,70 % - високо равнище. Данните в двете групи са много близки. Учениците са затруднени най-вече по показателите за разделянето на текста на смислови части и озаглавяването на текста и смисловите му части, което говори за недостатъчно точно възприемане на текста.

По критерия за точно и компактно изразяване на мисли процентното разпределение на учениците е много различно и говори за ясно изразено неумение за изказване на собствено мнение (Виж диаграма № 2).



Диаграма № 2 : Умения за точно и компактно изразяване на мисли (констатиращ етап)

В експерименталната група 85 % от учениците показват ниско равнище на развитие на умението, 10 % - средно равнище и само 5 % - високо. В контролната група 65,22 % от учениците показват ниско равнище на развитие на умението, 30,43 % - средно равнище и само 4,35 % - високо.

Посочените данни показват, че в началото на експерименталната работа ситуацията в контролната и експерименталната група е сравнително еднакво.

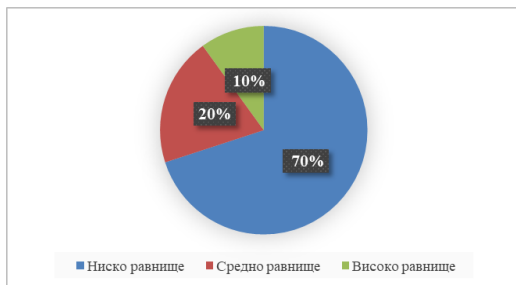
Методика № 3 е авторска диагностична методика за установяване равнището на развитие на умението да се разбира и предава информация чрез знакови символи (таблицы, схеми, диаграми, карти). Учебният предмет Човекът и обществото дава изключителни възможности за развитието на това умение у третокласниците, поради същността на знанията и уменията, включени в учебната програма.

За тази диагностична методика са предвидени и подготвени 2 броя теста – единият за входно ниво с констатиращо изследване и вторият – за изходно равнище. Тестовите включват по две задачи.

Чрез първата задача се диагностицира равнището и развитието на умението за разбиране на информация, представена чрез знакови символи.

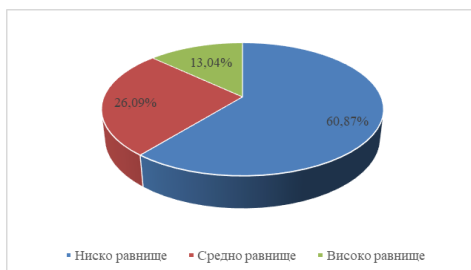
Втората задача изисква от учениците да извлекат от текст информация, която да им послужи за попълване на таблица. Чрез тази задача се диагностицира равнището и развитието на умение за предаване на информация чрез знакови символи.

След провеждането на тестовете по Методика №3, фиксирахме резултати, които за експерименталната и контролната група имат вид, представен на Диаграма № 3и Диаграма № 4.



Диаграма № 3 : Равнища на развитие на умение за разбиране на информация, представена чрез знакови символи, експериментална група, констатиращ етап.

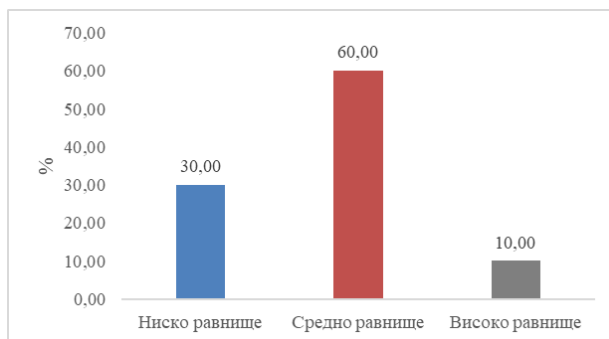
В експерименталната група отчитаме ниско равнище на развитие на умението за разбиране на информация, представена чрез знакови символи при 70 % от учениците, средно равнище – при 20 % и високо – при 10 % от учащите се. Незадоволителните резултати за възрастовата група ни провокира да потърсим причините за тях. Според нас, учениците се затрудняват в разчитането и разбирането на таблици, схеми и диаграми, не знаят как да използват информацията в тях и не на последно място, не умеят да използват информацията в съждения със сравнителен характер.



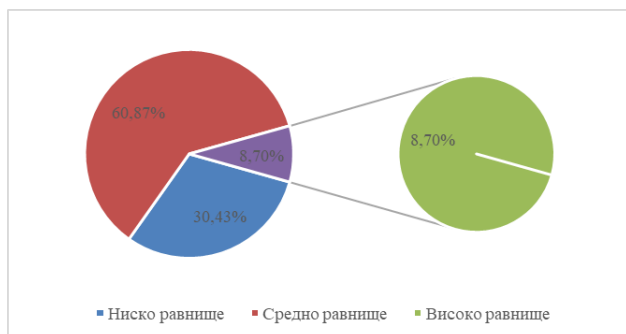
Диаграма № 4: Равнища на развитие на умение за разбиране на информация, представена чрез знакови символи, контролна група, констатиращ етап.

В контролната група отчитаме следните равнища на развитие на уменията за разбиране на информация, представена чрез знакови символи: високо равнище – 13,04%; средно – 26,09 %; ниско – 60,87 %. Показаните резултати в измерването в контролната група са близки до резултатите, фиксирани в експерименталната група.

Чрез втората задача в диагностичния тест отчитаме равнището на развитие на уменията за предаване на информация чрез знакови символи. Резултатите и от двете групи представяме чрез Диаграми №5 и № 6.



Диаграма № 5: Равнища на развитие на умение за предаване на информация чрез знакови символи, експериментална група, констатиращ етап.



Диаграма № 6: Равнища на развитие на умение за предаване на информация чрез знакови символи, контролна група, констатиращ етап.

От диаграмите е видно, че в началото на експерименталната работа, ситуацията в контролната и експерименталната група е сравнително еднакво.

Използването на **Методика №4** има за цел изследване нивото на развитие на умения за общуване и сравняване на резултатите с тези, получени от педагогическото наблюдение. Представява модификация на тест за учаци се „Комуникативна компетентност“ на И. И. Бондарева, в който са променени комуникативните ситуации, но са запазени дванадесетте блока умения за общуване.

Чрез педагогическото наблюдение също проследихме 12 умения, които са част от диагностицираните в теста „Умения за общуване“. Така, високият процент от учениците (70 % в експерименталната група и 69,6 % в контролната група), при които е наблюдавано ниско и средно равнище на развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текста на събеседника и високият процент в двете групи (95 % в експерименталната и 91 % в контролната група) с фиксирано средно и ниско равнище на развитие на умението за осъществяване на контакт, кореспондира със значителния процент агресивни и зависими реакции на учениците по девети и десети от блоковете умения. Оказва се, че по-голямата част от учениците не умеят да оказват и приемат знаци на внимание. Такива знаци те приемат като желание на

другия да ги унижи, да изтъкне техния неуспех и неспособност да се справят със ситуацията, като поражение. Поради тази причина, по-голямата част от третокласниците не реагират адекватно на справедлива и несправедлива критика и не успяват да се противопоставят на обидни, провокиращи въпроси (блокове 2, 3 и 4). В същото време те не успяват да отклонят молбата на другите, която не желаят да изпълнят и да обосноват своя отказ, така че другият да не се чувства засегнат. Напротив те потискат своите чувства и желания, особено когато се отнася до съученик, на когото симпатизират и в чийто кръг биха желали да бъдат (блок 6). Третокласниците не успяват да реагират адекватно на собствения неуспех и успеха на другия. Те не търсят причината за своя неуспех и за успеха на другия, не планират мерки за преодоляването му, а омаловажават постигнатото от другия, което води до натрупване на напрежение между участниците, с възможност за ескалация в неочакван момент (блокове 11 и 12). В същото време, реакциите на учениците по първи, втори, пети и седми блок умения, свързани с оказване и приемане на знаци на внимание, реагиране на справедлива критика, умение да се обърнем към връстник с молба и да се окаже съчувствие и подкрепа, показват, че учениците знаят как да реагират в такива ситуации и те съзнателно избират линията на поведение в съответствие с конкретната ситуация, която се очаква от тях. При педагогическото наблюдение, обаче, отчитаме други реакции на учащите се. Считаме, че третокласниците се нуждаят от засилено общуване, за да приложат на практика знанията си, което се осигурява с разнообразните създадени от учителя педагогически ситуации.

Тестът „Умения за общуване“ проведохме само на констатиращия етап от изследването. Считаме, че по някои показатели, резултатите от него повтарят отчетените резултати от педагогическото наблюдение. При други, при които се открива значителна разлика в диагностицираните резултати, стигаме до извода, че третокласниците имат

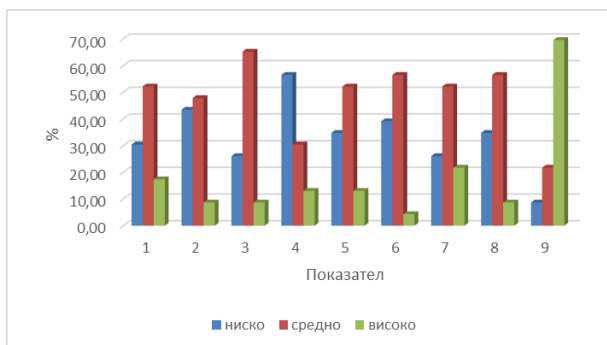
знанията за начина на общуване с познати и непознати хора, но нямат уменията да ги прилагат на практика.

При провеждането на диагностична **Методика № 5**, която е модифициран вариант на методиката „Ръкавички“ по Г. А. Цукерман, се установи нивото на развитие на уменията на учениците за сътрудничество и работа в екип.

По време на екипната работа на двойките, проведохме наблюдение и за всеки учащ се попълнихме протокол. Резултатите се оценяват по трибална скала: „0“ – умението не се проявява, „1“ – проявява се понякога, „2“ – проявява се винаги / почти винаги. След това протоколите бяха обработени и обобщени, а резултатите въведохме в обобщена таблица. Показателите, чийто прояви наблюдавахме са: формулиране и следване целта на групата; формулиране на ясни и точни въпроси; точно описание на ситуацията в групата; осъществяване на контрол над действията на партньора; търсене на помощ от партньора; разбиране и описване на възникнал в съвместната дейност проблем; предлагане и обсъждане на начини за решаване на проблема; емоционално отношение към съвместната дейност. Резултатите от констатиращия експеримент за експерименталната и контролната група визуализираме чрез Диаграма № 7 и Диаграма № 8.



Диаграма № 7: Обобщени резултати по Методика № 5 за експериментална група, констатиращ етап.



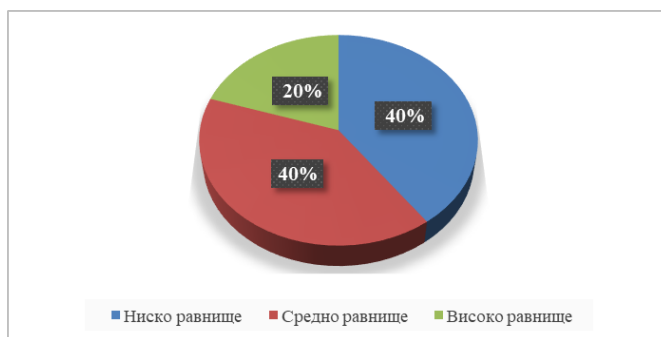
Диаграма № 8: Обобщени резултати по Методика № 5 за контролна група, констатиращ етап.

Диаграми № 7 и № 8 нагледно демонстрират, че в началото на изследователската работа в контролната и експерименталната групи е фиксирано приблизително еднакво равнище на развитие на уменията за сътрудничество. Умението за договаряне и стигане до общо решение и предлагането на начини за решаване на възникналия проблем при голяма част от учениците са на ниско и средно равнище. Третокласниците не умеят да потърсят помощ, да задават точните въпроси, за да преодолеят затруднението. В съвместната дейност те споделят своите идеи без да се интересуват от идеите и вижданията на партньора. В резултат само при 20 % от учениците от експерименталната група и 17,4 % от контролната група се наблюдава високо ниво на продуктивност на съвместната дейност. В същото време, емоционалното отношение към съвместната дейност е изключително високо, третокласниците обичат да работят съвместно със своите връстници, като тази дейност им носи положителни емоции.

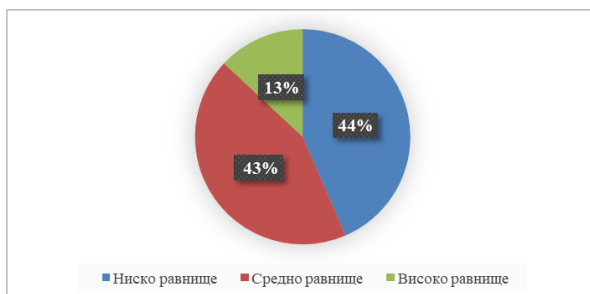
Чрез **Методика № 6**, която е авторска проективна методика, установяваме равнището на развитие на уменията за идентифициране на нравствени проблеми и за независимо и аргументирано отстояване на собствените и на другите права. Включва разкази по две ситуации за момчетата и момичетата и поставени въпроси към тях. От третокласниците се изискват

обяснение на действия на персонажите в текстовете и избор на стратегия на поведение. Задават се шест въпроса към първата ситуация и три към втората. Отговорите се записват дословно и според определените критерии и показатели към тях се определят три интервала на развитие на умението: високо, средно и ниско равнище. Изготвя се протокол с индивидуалните резултати, разработен по посочените показатели, и брой точки относно равнището на развитие на умението за изследване на ценности и за независимо и аргументирано отстояване на права.

Първият критерий е свързан с умението за идентифициране на нравствени проблеми. Показателите, чрез които диагностицираме умението са: ясно и точно разбиране и описване на нравствения проблем; разбиране на причините за действията на другия участник; аргументация на собствено мнение. Обобщените данни за констатиращия етап представяме чрез таблици и диаграми, съответно за двете групи – експериментална и контролна. (Диаграма № 9 и Диаграма № 10).



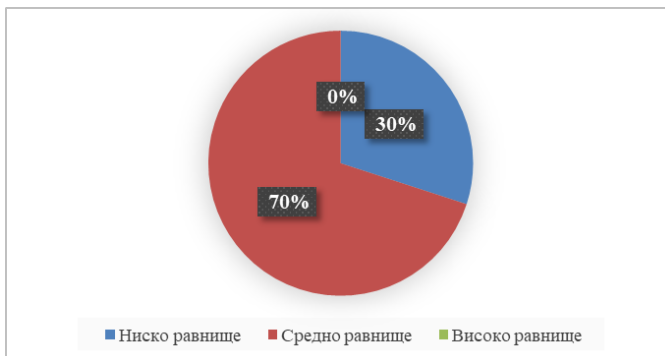
Диаграма № 9 : Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 1 (експериментална група, констатиращ етап).



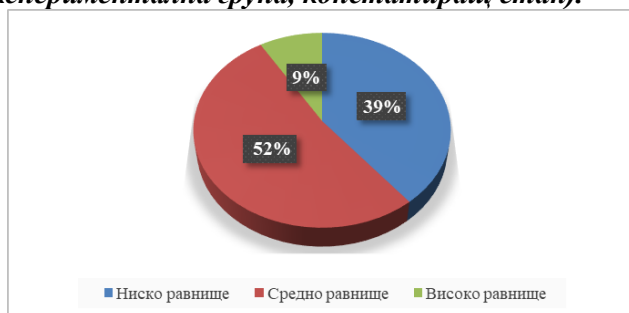
Диаграма № 10 : Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 1 (контролна група, констатиращ етап).

От диаграмите е видно, че и в двете групи е висок процента на учениците с ниско равнище на развитие на умението за идентифициране на нравствени проблеми (40 % за експериментална група и 44 % за контролната група). Висок е и процента на учениците в двете групи с фиксирано средно равнище на развитие на умението (40 % за експериментална и 43 % за контролната група). Прави впечатление, че третокласниците по-добре разбират и описват възникналия нравствен проблем, но не могат да посочат адекватна причина за действията на другия участник и в повечето случаи липсва аргументация на собственото мнение. По този начин преценяваме и развитието на децата по отношение на богатството на техния език.

Вторият критерий е свързан с умението за независимо и аргументирано отстояване на собствените и на другите права. Показателите, чрез които разкриваме проявата на това умение са: ориентиране в аксиологическата и прагматичната стойност на правата; избягване и предотвратяване на конфликти; поемане на отговорност за правата на другите. Обобщените данни за констатиращия етап представяме чрез Диаграми № 11 и № 12, съответно за двете групи – експериментална и контролна.



Диаграма № 11 : Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 2 (експериментална група, констатиращ етап).



Диаграма № 12 : Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 2 (контролна група, констатиращ етап).

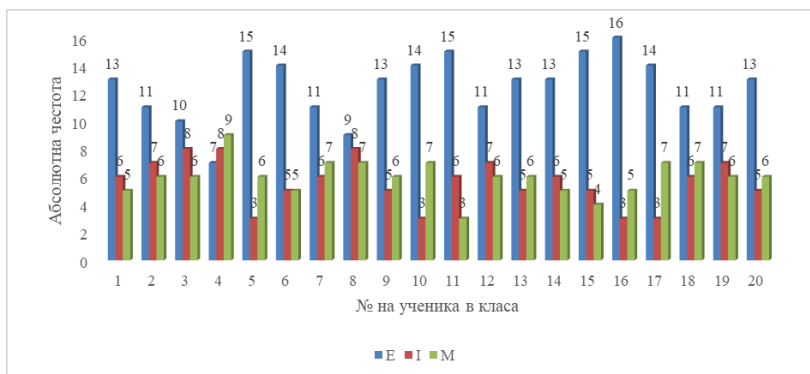
От приложените диаграми е видно, че и в двете групи е висок процента на учениците с ниско ниво на развитие на умението (30 % за експериментална група и 39 % за контролната група). Висок е и процента на учениците в двете групи с фиксирано средно равнище на развитие на умението (70 % за експериментална и 52 % за контролната група). При нито един ученик от експерименталната група не е установено високо равнище, а в контролната група е фиксирано при двама ученика. Прави впечатление, че третокласниците трудно се ориентират в аксиологическата и прагматичната стойност на правата, липсват им умения за избягване и предотвратяване на

опасности от насилие и не поемат отговорност за правата на другите. Това ни навежда на мисълта, че емпатията и рефлексията са все още слабо развити, учениците се стремят към това, което считат, че им се полага, без да зачитат мнението и чувствата на другите.

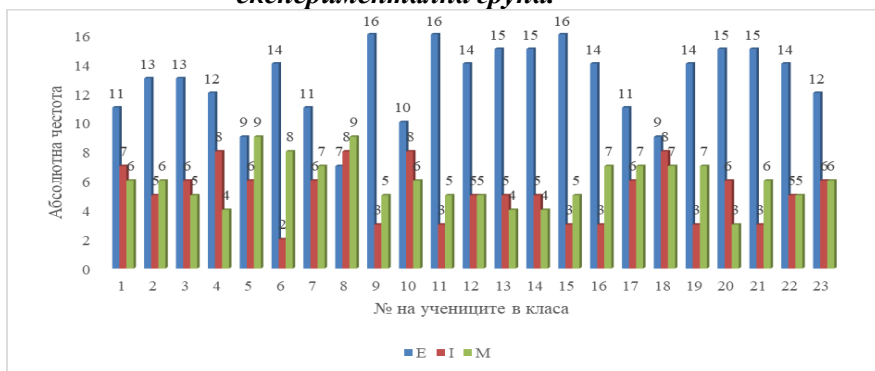
Седмата диагностична методика е модифициран вариант на проективния тест на С. Розенцвайг. Предназначена е за изследване на поведенческите реакции на неуспех и начините за изход от ситуации на затруднение или пречка. Използва се само за констатиращото изследване, тъй като целта ни е да допълни педагогическото наблюдение и да очертае тенденциите в поведението и комуникациите на учениците, за да бъдат подбрани дейности, насочени към коригиране и преодоляване на проблеми.

Използваме за стимулен материал 24 контурни рисунки, които отразяват проблемни ситуации от ежедневно общуване. Всяка рисунка възпроизвежда незавършен диалог, в който едното действащо лице говори по адрес на другото нещо, което причинява фрустрираност на последния. Картините са подбрани така, че да предизвикат два вида фрустрация: когато героят е в ситуация, предизвикваща пречка, забрана, разочарование или когато към него е насочено пряко обвинение, обида, укор. Оценката се извършва на основата на два критерия: според насочеността на реакциите и според типа на реакциите.

Според насочеността реакциите биват екстрапунитивни (Е), интропунитивни (І) и импунитивни (М). Типа поведенчески реакции на ученика определяме като препятствено-доминантни (ФП), самозащитни (ФС) и настояващо-упорстващи (ФУ). Отговорите на учениците се нанасят върху протокол за определяне насочеността на реакциите и протокол за типа поведенчески реакции. Представяме резултатите от проведеното входящо изследване за експерименталната и контролната група. (Виж Диаграми № 11 и № 12).



Диаграма № 11: Насоченост на реакциите, експериментална група.

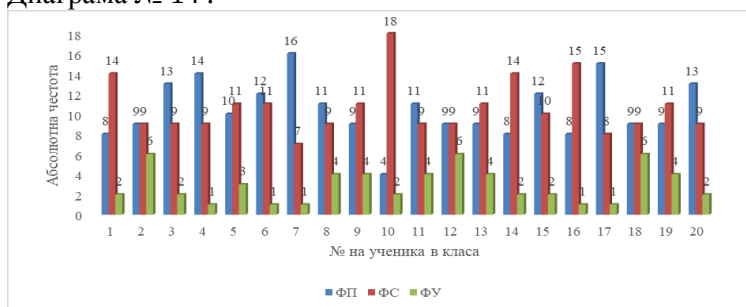


Диаграма № 12: Насоченост на реакциите, контролна група.

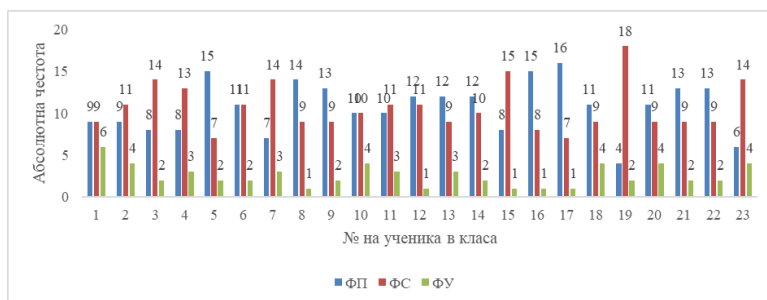
От двете диаграми е видно, че при учениците от експерименталната и контролната група преобладават екстрапунитивните реакции. Това показва, че третокласниците определят причините за неблагоприятната ситуация извън себе си. Равен брой екстрапунитивни и импунитивни реакции имаме при 5 и 17 рисунка. При тези ситуации при половината от третокласниците се наблюдава отсъствие на обвинение както към другите, така и към себе си. Те считат ситуацията за незначителна и никой не е обвинен за

случилото се. При 2, 16 и 23 рисунка преобладават импунитивните реакции. Ситуациите от 2 и 16 рисунка са определени като независещи от тях и незначителни за техните потребности и желания. Импунитивната насоченост на реакциите в 23 рисунка, обаче е притеснителна, защото разкрива неизграден колектив и нежелание за включване в колектива.

Типа на поведенческите реакции в експерименталната и контролната група представяме на Диаграма № 13 и Диаграма № 14 .



Диаграма № 13: Тип на реакциите в експериментална група



Диаграма № 14: Тип на реакциите в контролната група

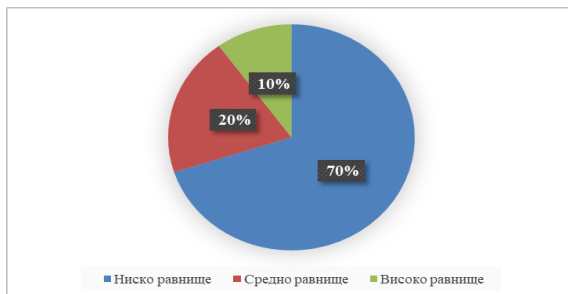
Високият брой на учениците с препятствено-доминантен тип реакции потвърждава становището ни, че

най-често третокласниците търсят външна причина за неуспеха и неблагоприятната ситуация. Въпреки различията между двете групи, установяваме доста сходна насоченост в типа на реакциите в двете групи.

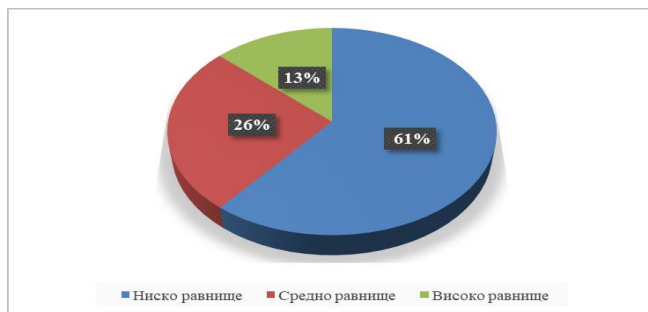
Въвеждането на обучение от разстояние в електронна среда през март 2020 година изправи и учители и ученици пред сериозни предизвикателства. Това наложи използването на **Методика № 8**. Използва се само за констатиращото изследване (при това се проведе на по-късен етап от другите диагностични методики), тъй като в етапа на обучаващия експеримент под формата на беседа и дискусия учителят запознава учениците с опасностите, които крие интернет пространството, с начините да се предпазват от нежелани контакти, с безопасните за споделяне факти от личния живот и от живота на семейството, както и с организациите, към които ученикът може да се обърне, когато се почувства притеснен и застрашен.

Наблюдавахме проявлението на следните показатели: приемане или не на приятелство от непознато дете; споделя или не на факти от личния си живот и живота на семейството си; показва или не на признаци на притеснение при явно нередни искания от други хора; споделя или не за случващото се с родителите си или учителя. С една точка оценяваме ако ученикът не приема приятелство от непознати, не споделя факти от живота на семейството си, показва признаци на притеснение и споделя за случващото се с родителите си или учителя. Така максималният брой получени точки е 4 и фиксират три равнища на развитие на умението за общуване в дигитална среда: високо – 4 точки; средно – 3 точки; ниско – 0-2 точки.

Представяме получените резултати в двете групи чрез Диаграми № 15 и № 16, съответно за експерименталната и контролната групи.



Диаграма № 15: Равнища на развитие на умения за общуване в дигитална среда (експериментална група).



Диаграма № 16: Равнища на развитие на умения за общуване в дигитална среда (контролна група).

От диаграмите се вижда, че състоянието в двете групи е сравнително еднакво. С ниско равнище на развитие на уменията за общуване в дигитална среда са 70 % от учениците в експерименталната и 61 % от тези, в контролната група. Средно равнище е фиксирано при 20 % от експерименталната и 26 % от контролната група. Високо равнище на развитие на уменията имат само 10 % от учениците в експерименталната група и 13 % от тези, в контролната. Това ни показва спешна нужда от беседи и разговори с третокласниците за опасностите, които крие интернет пространството, за начините да се предпазват от нежелани контакти, за безопасните за споделяне факти от личния живот и от живота на семейството, както и за организациите и спешните

телефони, към които ученикът може да се обърне, когато се почувства притеснен и застрашен.

Във **втори параграф** на трета глава се проследяват дейностите, в които са включени учениците от експерименталната паралелка в процеса на обучение по учебния предмет Човекът и обществото, които осигуряват оптимални условия за развитие на социалните им умения.

Процесът на развитие на социални умения се състои в целенасочено последователно обезпечаване на: активно включване на ученика в различни специално организирани ситуации на взаимодействие с другите участници в учебно-образователния процес; рефлексивна дейност на ученика в ситуациите на взаимодействие (осъзнаване на връзката между социалните умения на ученика и успеха на действията му в ситуациите на взаимодействие); планиране на допълнителни образователни задачи за развитие на социалните умения на ученика в съответствие с постигнатото ниво. Процесът на развитие на социални умения трябва да бъде индивидуализиран от гледна точка на образователните задачи, методи и средства за овладяване на уменията. От друга страна, този процес има колективен характер и е възможен само в съвместната дейност на субекта с другите участници.

Експерименталната работа по развитието на социалните умения на третокласниците се провеждаше основно в часовете по учебния предмет Човекът и обществото. В отделни случаи, когато са налице възможности за интегриране и допълване на образователните задачи, е използван и часа на класа.

При планирането на уроците се ръководехме както от програмата на учебния предмет Човекът и обществото, така и от поставените цели за развитие на социални умения. За нас беше важно предметните цели и целите по развитието на социалните умения да се допълват една друга, като по този начин последните не утежняват работата на педагога. Първоначално определяме съдържанието на урока, което

трябва да бъде усвоено от всеки ученик, след което избираме оптималният начин на работа.

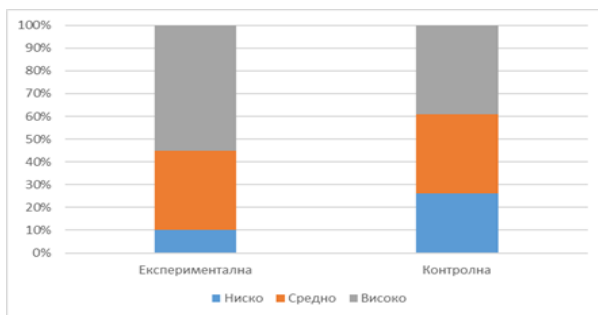
При планирането на занятията, използвахме комплекс от средства за планиране и отчет, по-специално протоколи и табла за отчитане на развитието на социални умения по нива и табло за планиране на видове работа по развитието на социални умения на отделните ученици. Тези инструменти дадоха възможност да се „види“ всеки ученик при планирането: какви умения вече са формирани и по кои трябва да се работи; какъв вид дейности могат да бъдат подбрани във връзка с това.

При избора ни на начин за работа по дадена тема, за нас беше важно ученикът да встъпва в разнообразни взаимодействия с другите членове на учебната група, за да се осъществява сътрудничество между тях. За целта използвахме интерактивни методи: метод на проектите, екипна работа, подреждане на пъзел, моделиране, съставяне на мисловна карта, „Обърната класна стая“, дидактични ролеви игри. Във формирация етап на изследването разработихме и апробирахме игри и упражнения, чрез които поставихме ученика в ролята на учител, на журналист, в ситуации да задават въпроси или да отговарят на такива. Използването на тези методи позволи да се създадат необходимите образователни ситуации за развитието на социалните умения на учениците.

В параграф три на трета глава е диагностицирано равнището на развитие на социалните умения на третокласниците в рамките на обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“.

В края на опитно-експерименталната работа, в началото на учебната 2020/2021 година, в продължение на една седмица проведохме наблюдение върху общуването на учениците по време на групова работа и през междучасията. За всеки учащ се попълнихме протокол за наблюдение.

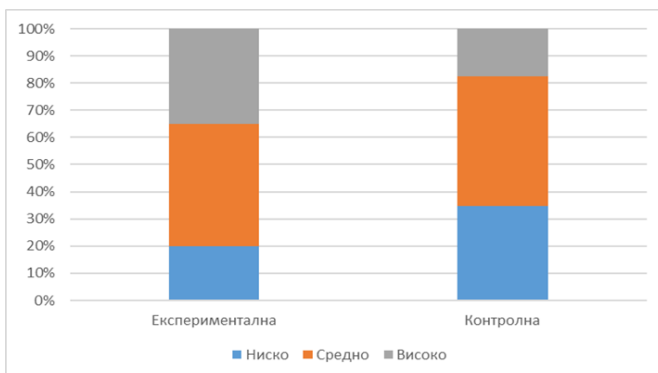
Развитието на умението за адекватно възприемане и разбиране текста на събеседника представяме чрез Диаграма № 17.



Диаграма № 17: Умения за адекватно възприемане и разбиране текста на събеседника (заклучителен етап).

В края на опитно-експерименталната работа в експерименталната група е осъществен значителен ръст в процента обучаеми с високо равнище на развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текста на събеседника (от 30 % на 55 %). В контролната група ръстът по този показател е с 9 %. Процентът обучаеми в експерименталната група с ниско равнище на развитие на умението е намалял с 20 % и ниско равнище е фиксирано при 10 % от учениците. В контролната група също се наблюдава намаляване на процентът ученици с ниско равнище на развитие на умението, но тази разлика е едва 9 %. По този начин ниско равнище е фиксирано при 26 % от учениците в контролната група.

Наблюдава се значителен ръст и в развитието на умението за осъществяване на контакт. Констатираните резултати са представени с Диаграма № 18.



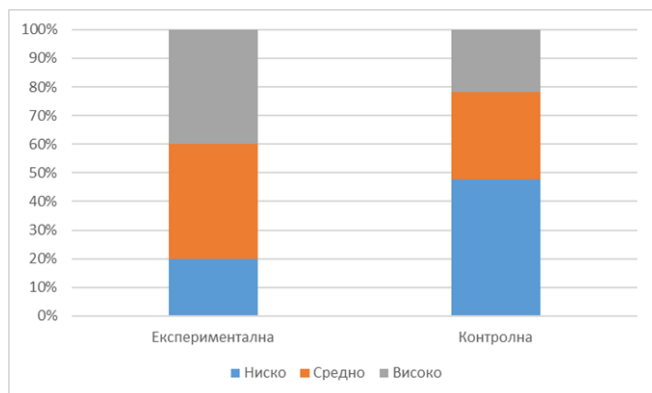
Диаграма № 18: Умения за осъществяване на контакт (заключителен етап).

В експерименталната група е осъществен значителен ръст в процента обучаеми с високо равнище на развитие на умението за осъществяване на контакт (от 5 % на 35 %). В контролната група ръстът по този показател е с 8 %. Процентът обучаеми в експерименталната група с ниско равнище на развитие на умението е намалял с 20 % и ниско равнище е фиксирано при 20 % от учениците. В контролната група също се наблюдава намаляване на процентът ученици с ниско равнище на развитие на умението, но тази разлика е едва 8 %. По този начин ниско равнище е фиксирано при 35 % от учениците в контролната група.

Забелязва се положителна динамика в развитието на умението за осъществяване на контакт както в контролната, така и в експерименталната група. В експерименталната група тази динамика се проявява значително по-осезаемо, отколкото в контролната. Видно е, че голяма част от учениците в експерименталната група умеят да оказват и приемат знаци на внимание, реагират адекватно на справедлива и несправедлива критика и успяват да се противопоставят на обидни и провокиращи въпроси. Започват да отказват молби, които не желаят да изпълнят и да търсят причините за своя неуспех, както и да планират мерки за преодоляването му.

Уменията за разрешаване на проблеми и избягване на конфликти е от съществено значение в съвременното социално

развитие на ученика. Представяме резултатите от заключителния етап на педагогическото наблюдение за двете групи чрез Диаграма № 19.

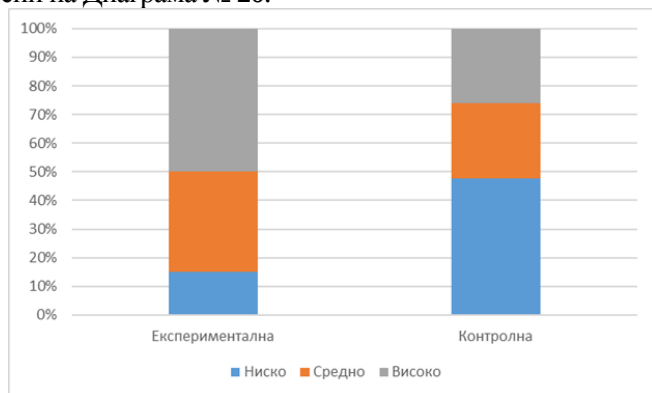


Диаграма № 19: Умения за разрешаване на проблеми (заключителен етап).

В експерименталната група е осъществен значителен ръст в процента обучаеми с високо равнище на развитие на умението за разрешаване на проблеми (от 25 % на 40 %), а процентът обучаеми с ниско равнище на развитие на умението е намалял с 25 % и ниско равнище е фиксирано при 20 % от учениците. Не е регистрирана разлика в развитието на умението за разрешаване на проблеми при учениците от контролната разлика. При наблюдението прави впечатление стремежът на учениците от експерименталната група да разрешават възникнали затруднения по време на работата или играта през междучасията самостоятелно, без помощта на учителя. Груповата работа е привлекателна, но всеки ученик се стреми да поеме отговорност и да изпълни своята част от задачата съвестно. Наблюдава се стремеж да се поставят целите и интересите на групата на първо място.

В развитието на умението за независимо и аргументирано отстояване на права също регистрираме положителен ръст и в

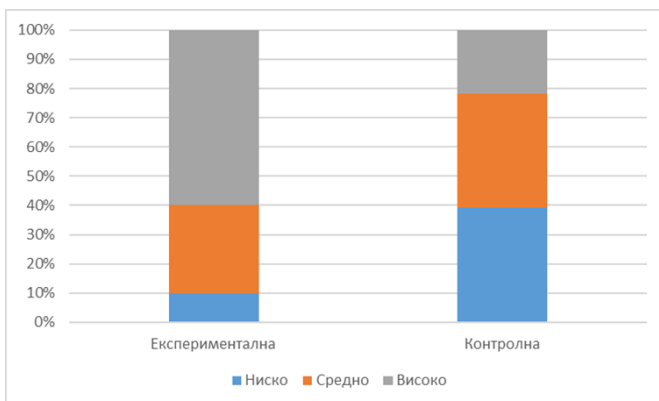
двете групи – експериментална и контролна. Резултатите са представени на Диаграма № 20.



Диаграма № 20: Умения за независимо и аргументирано отстояване на права (заключителен етап).

Забелязва се положителна динамика в развитието на умението за независимо и аргументирано отстояване на права както в контролната, така и в експерименталната група. В експерименталната група тази динамика се проявява значително по-осезаемо, отколкото в контролната. Видно е, че голяма част от учениците в експерименталната група познават и използват стратегии за избягване и предотвратяване на опасности от насилие, наблюдава се и поемане на отговорност за правата на други съученици, при това не само от и на ученици с лидерски качества.

Положителен ръст констатираме и в двете групи в развитието на умението за идентифициране на нравствени проблеми (Виж Диаграма № 21).

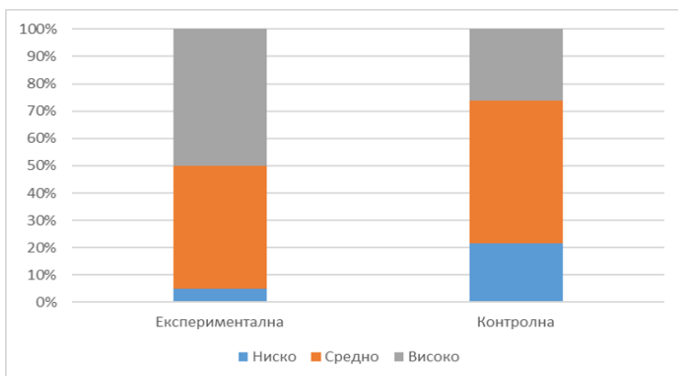


Диаграма № 21: Умения за идентифициране на нравствени проблеми (заклучителен етап).

В експерименталната група е осъществен значителен ръст в процента обучаеми с високо равнище на развитие на умението за идентифициране на нравствени проблеми (от 20 % на 60 %). В контролната група ръст по този показател не се наблюдава. Процентът обучаеми в експерименталната група с ниско равнище на развитие на умението е намалял с 30 % и ниско равнище е фиксирано при 10 % от учениците. В контролната група също се наблюдава намаляване на процентът ученици с ниско равнище на развитие на умението, но тази разлика е едва 4 %. По този начин ниско равнище е фиксирано при 39 % от учениците в контролната група.

У учениците от експерименталната група констатираме стремеж за разбиране и описване на нравствения проблем, за разбиране на причините за действията на другия участник, за задаване на ясно формулирани въпроси, целящи осмисляне на ситуацията, както и опити да се защити собственото мнение.

Положителна е динамиката и в развитието на умението за включване в общественния живот на училищния клас, училището и селището, в което живеем (Виж Диаграма № 22).



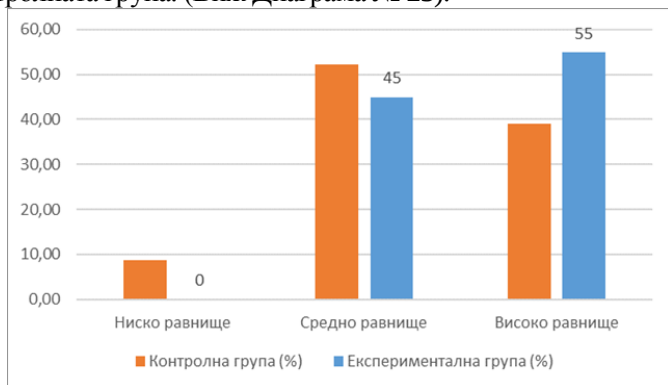
Диаграма № 22: Умения за включване в общественния живот на класа, училището и селището, в което живеем (заклучителен етап).

В експерименталната група е осъществен значителен ръст в процента обучаеми с високо равнище на развитие на умението за включване в общественния живот (от 25 % на 50 %). В контролната група тази разлика е едва 4 %. Процентът обучаеми в експерименталната група с ниско равнище на развитие на умението е намалял с 10 % и ниско равнище е фиксирано при 5 % от учениците. В контролната група също се наблюдава намаляване на процентът ученици с ниско равнище на развитие на умението, но тази разлика е едва 9 %. По този начин ниско равнище е фиксирано при 22 % от учениците в контролната група.

Забелязва се положителна динамика в развитието на умението за включване в общественния живот на училищния клас, училището и родното селище както в контролната, така и в експерименталната група. В експерименталната група тази динамика се проявява значително по-осезаемо, отколкото в контролната. Видно е, че голяма част от учениците в експерименталната група изразяват и аргументират своята позиция по достъпни за възрастовата група общественозначими теми, проявяват интерес и постоянство към включване в действия за решаване на проблеми на общностите, към които принадлежат, търсят подкрепата на учителя, когато срещнат трудности.

След провеждането на обучаващия експеримент в двете групи бе проведено изходящо изследване по Методика №2, което се осъществи през първия учебен срок на 2020/2021 учебна година, поради преминаването в обучение в електронна среда.

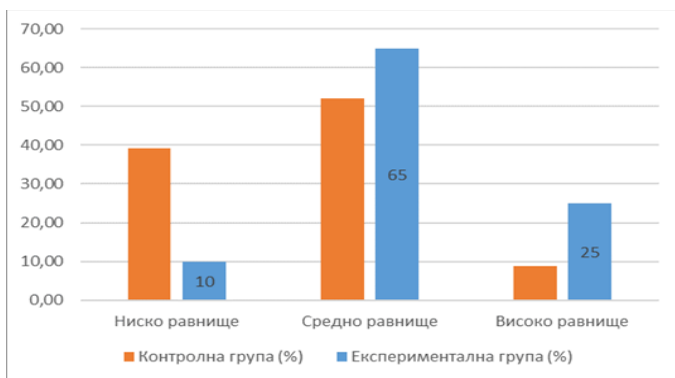
На учениците е предложен текст и задачи към него, близък по структура на текста от входящото измерване. Представяме резултатите от изходящото измерване на уменията за адекватно възприемане и разбиране на текст и умението за точно и компактно изразяване на мисли в експерименталната и контролната група. (Виж Диаграма № 23).



Диаграма № 23: Умения за адекватно възприемане и разбиране на текст, заключителен етап.

Съпоставянето на резултатите от входящото диагностично измерване и това на заключителния етап, показва развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текст при учениците и от двете групи. В експерименталната група отчитаме високо равнище на развитие на умението при 55 % от учащите се и средно равнище при 45 %. Отсъствието на ученици с ниско равнище на развитие на умението е важен показател за ефективността на проведените дейности. В контролната група тези резултати са както следва: високо равнище – 39,13 %; средно равнище – 52,17 % и ниско – 8,7 %. И тук е налице развитие на умението за адекватно възприемане и разбиране на текст, но скокът не е така ясно изразен.

Представяме и резултатите от изпълнението на диагностичните тестове по Методика № 2 чрез диаграми по втория критерий – точно и компактно изразяване на мисли. (Виж Диаграма № 24).

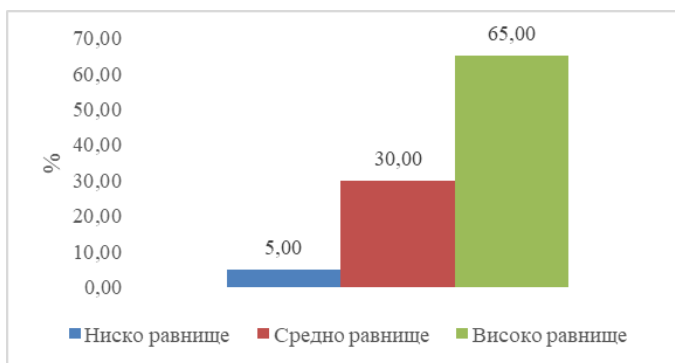


Диаграма № 24: Умения за точно и компактно изразяване на мисли, заключителен етап.

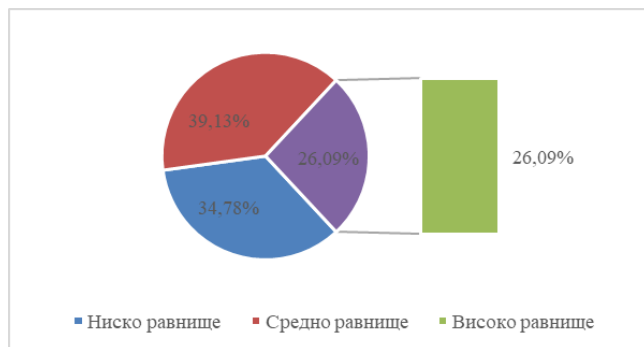
Съпоставянето на резултатите от входящото диагностично измерване и това на заключителния етап, показва развитие на умението за точно и компактно изразяване на мисли. В експерименталната група отчитаме високо равнище на развитие на умението при 25 % от учащите се, средно равнище при 65 % и ниско равнище на развитие на умението при 10 % от учениците. В контролната група тези резултати са както следва: високо равнище – 8,7 %; средно равнище – 52,17 % и ниско – 39,13%. И тук е налице развитие на умението за точно и компактно изразяване на мисли, но динамиката не е така ясно изразена. Изказването на собствено мнение и мисли е трудна задача дори за някои възрастни хора. За нас е от изключително значение съществената разлика между показаните резултати от учениците в двете групи – експериментална и контролна.

След провеждането на обучаващия експеримент в двете групи бе проведено изходящо изследване по Методика № 3, което се осъществи през първия учебен срок на 2020/2021 учебна година, поради преминаването в обучение в електронна среда.

На учениците е предложен тест със задачи към него, близък по структура на теста от входящото измерване. Представяме резултатите от изходящото измерване на уменията за разбиране и предаване на информация чрез знакови символи (таблицы, схеми, диаграми, карти) в експерименталната и контролната група. (Виж Диаграми № 25 и № 26).



Диаграма № 25: Равнища на развитие на умение за разбиране на информация, представена чрез знакови символи, експериментална група, заключителен етап

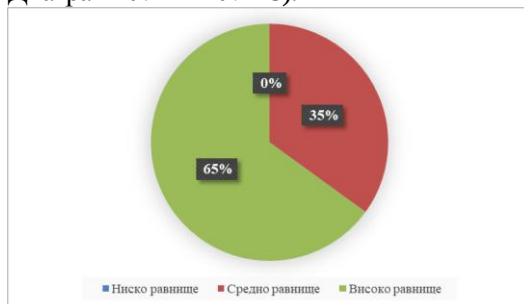


Диаграма № 26: Равнища на развитие на умение за разбиране на информация, представена чрез знакови символи, контролна група, заключителен етап.

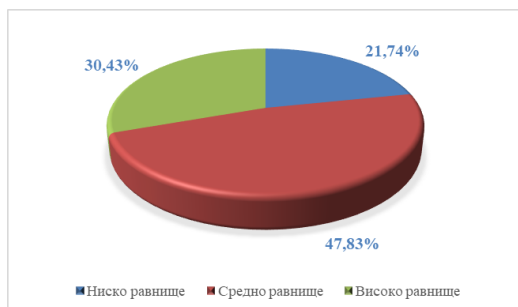
В края на изследването в експерименталната група е осъществен значителен ръст на процента учащи се с високо равнище на развитие на уменията за разбиране на информация, представена чрез знакови символи (от 10 % до 65 %). В контролната група също отбелязваме нарастване, но то е значително по-малко (от 13,04 % до 26,09 %). Процентът учащи се с ниско равнище на развитие на уменията в експерименталната група е намалял с 65 %, а в контролната група – с 24,09 %. В експерименталната група в края на опитно-експерименталната работа само при 5 % от учащите се е фиксирано ниско равнище на развитие на уменията, а в контролната група тази цифра е 34,78 %.

По този начин, в края на опитно – експерименталната работа се проследява положителна динамика в развитието на уменията за разбиране на информация, представена чрез знакови символи, както в експерименталната група, така и в контролната. Тази динамика, обаче, е значително по-ясно изразена в експерименталната група. В края на опитно – експерименталната работа се наблюдава значителна разлика в равнищата на развитие на уменията между контролната и експерименталната група в полза на последната.

Положителна динамика наблюдаваме и в развитието на уменията за предаване на информация чрез знакови символи. Резултатите от изходящото измерване представяме чрез диаграми по-долу. (Виж Диаграми № 27 и № 28).



Диаграма № 27: Равнища на развитие на умение за предаване на информация чрез знакови символи, експериментална група, заключителен етап.

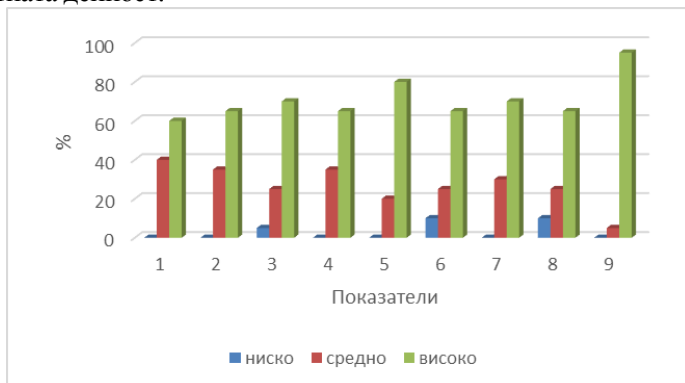


Диаграма № 28: Равнища на развитие на умение за предаване на информация чрез знакови символи, контролна група, заключителен етап.

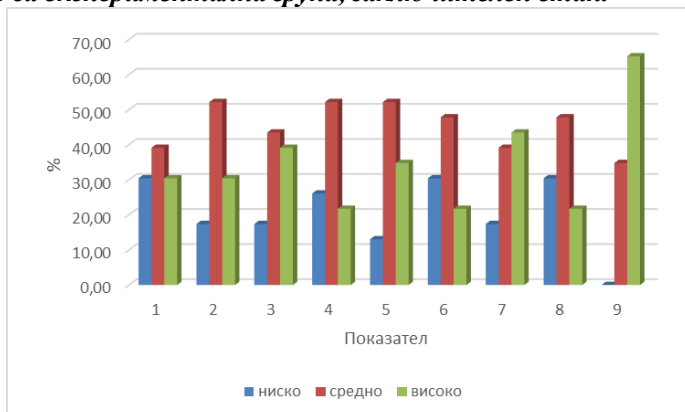
В края на изследването в експерименталната група е осъществен значителен ръст на процента учащи се с високо равнище на развитие на умението за предаване на информация чрез знакови символи (от 10 % до 65 %). В контролната група също отбелязваме нарастване, но то е значително по-малко (от 8,70 % до 30,43 %). Процентът учащи се с ниско равнище на развитие на умението в експерименталната група е намалял с 30 %, а в контролната група – с 8,69 %. В експерименталната група в края на опитно-експерименталната работа не е фиксирано ниско равнище на развитие на умението, а в контролната група тази цифра е 21,74%.

В края на изследването се проведе още едно наблюдение върху съвместната дейност на учениците при създаване на българска шевица (Методика № 5). Условията за провеждане са идентични с първото изследване. Резултатите представяме чрез Диаграми № 37 и № 38 , съответно за експерименталната и контролната група. В диаграмите с номера от 1 до 9 са вписани проследяваните показатели: формулиране и следване целта на групата; формулиране на ясни и точни въпроси; точно описание на ситуацията в групата; умение за договаряне и стигане до общо решение; осъществяване на контрол над действията на партньора; търсене на помощ; разбиране и описване на възникнал в съвместната дейност проблем; предлагане и обсъждане на начини

за решаване на проблема; емоционално отношение към съвместната дейност.



Диаграма № 29: Обобщени резултати по Методика № 5 за експериментална група, заключителен етап.

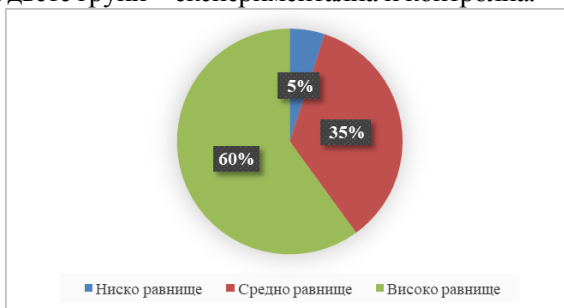


Диаграма № 30: Обобщени резултати по Методика № 5 за контролна група, заключителен етап.

От Диаграма № 29 и Диаграма № 30 е видно, че чрез дейностите, осъществени в експерименталната група по време на формиращия експеримент, значително е повлияно върху развитието на уменията на третокласниците за сътрудничество и договаряне. Положителен ръст отбелязваме и в контролната група, но той е значително по-малък. Умението за договаряне и стигане до общо решение и предлагането на начини за решаване

на възникналия проблем при голяма част от учениците в експерименталната група са на високо равнище. Третокласниците показват умения да потърсят помощ, да задават точните въпроси, за да преодолеят затруднението. В съвместната дейност те споделят своите идеи, но се интересуват от идеите и вижданията на партньора. В резултат при 80 % от учениците от експерименталната група и 22 % от контролната група се наблюдава високо ниво на продуктивност на съвместната дейност.

След проведените дейности за повишаване равнището на развитие на социалните умения на третокласниците от експерименталната и контролната групи в часовете по Човекът и обществото, бе проведено заключително изследване по Методика № 6. То бе проведено и интерпретирано по идентичен начин с това, на констатиращото изследване. Обобщените данни за заключителния етап представяме чрез диаграми № 31 и № 32, съответно за двете групи – експериментална и контролна.



Диаграма № 31: Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 1 (експериментална група, заключителен етап).



Диаграма № 32: Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 1 (контролна група, заключителен етап).

Съпоставянето на резултатите от входящото диагностично измерване и това на заключителния етап, показва развитие на уменията за идентифициране на нравствени проблеми при учениците и от двете групи. В експерименталната група отчитаме високо равнище на развитие на уменията при 60 % от учащите се и средно равнище при 35 %. Само един ученик от експерименталната група е с фиксирано ниско равнище на уменията, което е важен показател за ефективността на проведените дейности. В контролната група тези резултати са както следва: високо равнище – 31 %; средно равнище – 52 % и ниско – 17%. И тук е налице развитие на уменията за идентифициране на нравствени проблеми, но скокът не е така ясно изразен. В експерименталната група, значителен ръст се наблюдава при изказването на аргументи в защита на собственото мнение.

За вторият критерий, свързан с уменията за независимо и аргументирано отстояване на собствените и на другите права, проследихме отново показателите, чрез които разкриваме проявата на това умение, а именно: ориентиране в аксиологическата и прагматичната стойност на правата; избягване и предотвратяване на конфликти; поемане на отговорност за правата на другите. Обобщените данни за заключителния етап

представяме чрез таблици и диаграми, съответно за двете групи – експериментална и контролна. (Виж Диаграми № 33 и № 34).



Диаграма № 33: Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 2 (експериментална група, заключителен етап).



Диаграма № 34: Процентно съотношение между трите определени равнища на развитие по критерий 2 (контролна група, заключителен етап).

От диаграмите е видно, че и в двете групи се отбелязва ръст в развитието на уменията за независимо и аргументирано отстояване на права. Значително по-висок е този ръст в експерименталната група. Фиксирано е високо равнище на развитие на уменията при 55 % от учениците и средно – при 45 %. При нито един ученик от експерименталната група не е установено ниско равнище. Тези стойности за контролната група

са: високо равнище – 35 %, средно равнище – 43 % и ниско – при 22 % от учениците. Считаме, че подобрите и предложени на третокласниците дейности по време на формиращия експеримент в часовете по Човекът и обществото съществено подпомагат ориентацията в аксиологическата и прагматичната стойност на правата, развиват уменията за избягване и предотвратяване на опасности от насилие и формират отговорност за правата на другите.

В края на опитно-експерименталната работа се наблюдава значителна разлика в равнището на развитие на социалните умения на третокласниците между контролната и експерименталната група в полза на последната.

В параграф четири на трета глава е представена статистическата обработка на резултатите от проведените изследвания.

Чрез статистическия анализ на резултатите от педагогическия експеримент търсим отговор на въпроса:

Какъв е ефектът от въздействието на осъществените дейности в експерименталната група (факторната променлива) върху развитието на социалните умения (резултативната променлива) при изучаване на Човекът и обществото в трети клас?

Във връзка с целта на статистическия анализ е необходимо резултатите от експерименталното обучение, т. е. от апробираната методическа технология да бъдат представени с подходящи статистически параметри. Те трябва да представят с числови стойности случайните променливи (величини) X и Y , характеризиращи развитието на социалните умения в изследваните групи ученици (експериментална и контролна) и честотата, с която тези стойности се срещат, т. е. разпределението на случайните променливи.

- Средноаритметична стойност на баловете.

- Медиана (Me). Медианата е онази стойност, разполюваща ранговия ред. За да се определи е необходимо баловете да се подредят във възходящ ред, да се намерят двете

числа, които се намират в средата на реда и да се намери средноаритметичното само на тези две числа

- Мода (M_o). Модата е онази стойност, която се среща най-често в едно разпределение
- Стандартно отклонение
- Стандартна грешка на измерването
- Непараметричен тест на Ман-Уитни.

U -тестът на Ман-Уитни използва медианата вместо средното като цел и средство за извършване на сравнението. Медианата (M_e) представлява другата следваща по важност мярка за централна тенденция на метрични величини след средното . Втората важна характеристика на U - теста се състои в това, че обработката на резултатите от извадките не се извършва директно върху натуралните стойности на величината, а върху техните поредни номера – рангове. Подреждането става по следния начин- най-малката стойност получава ранг 1, следващата по големина получава ранг 2 и т.н., докато се изчерпят наблюденията.

U-тестът на Ман-Уитни е подходящ за проверка на значимостта на нулевата хипотеза. При изчисляването на т.нар. U-статистика се взема предвид както централната тенденция на измерванията, така и тяхното разпределение. Тестовата статистика U се определя като по-малката от двете стойности U_1 и U_2 , където (Будрейка, 2007), (Манов, 2001: 432).

n_1 = брой измервания в първата група;

n_2 = брой измервания във втората група;

R_1 = сума на ранговете за първата група;

R_2 = сума на ранговете за втората група.

•Т- тест за разлика между средните за две независими извадки

Събраният емпиричен материал и анализът на резултатите от статистическото изследване на данните от педагогическия експеримент са фокусирани към решаване на следния въпрос: Съществува ли разлика между разпределенията на случайните променливи X и Y, които характеризират с числови стойности

постиженията на учениците при входящото и заключителното измерване в двете контрастни групи – контролна и експериментална?

Разрешаването на този въпрос е свързан с емпиричната проверка на следните статистически хипотези, формулирани въз основа на хипотезата на педагогическото изследване:

Нулева хипотеза H_0 : Разпределението на случайната величина X в експерименталната група не се различава съществено от разпределението на случайната величина Y в контролната група.

Алтернативна хипотеза H_1 : Разпределението на случайните величини X и Y в експерименталната и контролната група се различават значимо.

Сравняването на средноаритметичните стойности ($\bar{x}$ и $\bar{y}$), описващи с числови стойности постиженията на учениците е осъществено с помощта на Т-тест за разлика между средните за две независими извадки и непараметричния тест на Ман-Уитни, който е предпочитан за определяне на статистически значими разлики в малки по обем извадки ($n=20$).

Таблица 2. Обобщено представяне на резултатите от статистическото изследване за педагогическото наблюдение при входящата диагностика

ЕГ/КГ	Тест- t за проверка на разликите между средните $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Тест на Mann-Whitney $H_0: u < u_\alpha$ $H_1: u \geq u_\alpha$
1. Умение за адекватно възприемане и разбиране на текста на събеседника	$t = 1,972$ $df - 19$ $p = 0,052$ $p > 0,05$	Mann-Whitney (U) = 223,000 Wilcoxon (W) = 499,000

	H₀ се приема	Z= -0,181 p=0,856 p > 0,05 H₀ се приема
2. Умение за осъществяване на контакт	t = 1,831 df- 19 p=0,083 p > 0,05 H₀ се приема	Mann-Whitney (U)= 227,500 Wilcoxon (W)= 503,500 Z= -0,068 p=0,945 p > 0,05 H₀ се приема
3. Умение за разрешаване на проблеми	t = 2,584 df- 19 p=0,010 p < 0,05 H₀ се отхвърля	Mann-Whitney (U)= 212,000 Wilcoxon (W)= 488,000 Z= -0,476 p=0,045 p < 0,05 H₀ се отхвърля
4. Независимо и аргументирано отстояване на права	t = 2,134 df- 19 p=0,061 p > 0,05 H₀ се приема	Mann-Whitney (U)= 215,000 Wilcoxon (W)= 491,000 Z= -0,404

		$p=0,687$ $p > 0,05$ Н₀-се приема
5.Умение за идентифициране на нравствени проблеми	$t = 2,179$ $df- 19$ $p=0,069$ $p > 0,05$ Н₀-се приема	Mann-Whitney (U)= 226,000 Wilcoxon (W)= 502,000 $Z= -0,105$ $p=0,917$ $p > 0,05$ Н₀-се приема
6.Умения за включване в обществения живот на училищния клас, училището и селището, в което живее	$t = 1,831$ $df- 19$ $p=0,083$ $p > 0,05$ Н₀-се приема	Mann-Whitney (U)= 227,000 Wilcoxon (W)= 503,000 $Z= -0,085$ $p=0,932$ $p > 0,05$ Н₀-се приема

Прави впечатление, че единствено по критерия „Умение за разрешаване на проблеми” е налице статистически значима разлика - средната стойност на този критерий е по- висока в експерименталната група, отколкото в контролната ($p=0,010$, $p < 0,05$, $\alpha =0,05$). Това обаче, според нас, не нарушава условието за чистота на педагогическия експеримент, тъй като

по всички останали критерии, е установено сходство между формираните две групи.

Таблица 3. Обобщено представяне на резултатите от статистическото изследване за педагогическото наблюдение при заключителната диагностика

ЕГ/КГ	Тест- t за проверка на разликите между средните $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Тест на Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_\alpha$ $H_1: /u/ \geq u_\alpha$
1. Умение за адекватно възприемане и разбиране текста на събеседника	t = 3,943 df- 19 p=0,001 p < 0,05 H_0 се отхвърля	Mann-Whitney (U)= 138,000 Wilcoxon (W)= 414,000 Z= -2,529 p=0,011 p < 0,05 H_0 се отхвърля
2. Умение за осъществяване на контакт	t = 9,200 df- 19 p=0,000 p < 0,05 H_0 се отхвърля	Mann-Whitney (U)= 95,500 Wilcoxon (W)= 371,500 Z= -3,482 p=0,000 p < 0,05

		Н₀-се отхвърля
3. Умение за разрешаване на проблеми	$t = 5,940$ $df- 19$ $p=0,000$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля	Mann-Whitney $(U)= 130,000$ Wilcoxon $(W)=$ $406,000$ $Z= -2,596$ $p=0,009$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля
4. Независимо и аргументирано отстояване на права	$t = 6,097$ $df- 19$ $p=0,000$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля	Mann-Whitney $(U)= 145,500$ Wilcoxon $(W)=$ $491,000$ $Z= -2,185$ $p=0,029$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля
5. Умение за идентифициране на нравствени проблеми	$t = 7,768$ $df- 19$ $p=0,000$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля	Mann-Whitney $(U)= 124,000$ Wilcoxon $(W)=$ $400,000$ $Z= -2,752$ $p=0,006$ $p < 0,05$ Н₀-се отхвърля

6. Умения за включване в обществения живот на училищния клас, училището и селището, в което живее	$t = 4,819$ $df - 19$ $p = 0,000$ $p < 0,05$ Н₀ се отхвърля	Mann-Whitney $(U) = 143,500$ Wilcoxon $(W) =$ 419,500 $Z = -2,263$ $p = 0,024$ $p < 0,05$ Н₀ се отхвърля
---	---	---

Има статистически значима разлика по всички критерии. Положителна динамика в развитието на социалните умения отчитаме както в експерименталната група, така и в контролната, като в първата група тази динамика се проявява значително по-осезаемо, отколкото във втората. Най-съществена динамика в експерименталната група е фиксирано при умението за идентифициране на нравствени проблеми. Съществен е и ръстът в развитието на умението за осъществяване на контакт.

Резултатите от изследването свидетелстват, че създаваните в хода на експерименталната работа педагогически условия, а така също и високото равнище на развитие у учащите се от експерименталната група на уменията за общуване, доведоха до съществено подобрение на взаимоотношенията в училищния клас, допринесе за развитие на взаимопомощ, толерантност и доброжелателно отношение между учениците, уважение към чуждата гледна точка, готовност да се помогне, умение за договаряне и разрешаване на конфликти, планиране на колективната дейност и приемане на съвместни решения.

Обработка и анализ на резултатите по Методика № 2

Таблица 4. Обобщено представяне на резултатите от статистическото изследване.

ЕГ/КГ	Тест- t за проверка на разликите между средните $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Тест на Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_\alpha$ $H_1: /u/ \geq u_\alpha$
Адекватно възприемане и разбиране на текста	$t = -0,933$ $df- 19$ $p=0,363$ $p > 0,05$ H_0- се приема	Mann-Whitney (U)= 206,500 Wilcoxon (W)= 416,500 Z= -0,583 $p=0,560$ $p > 0,05$ H_0- се приема
Точно и коректно изразяване на мисли	$t = -1,097$ $df- 19$ $p=0,287$ $p > 0,05$ H_0- се приема	Mann-Whitney (U)= 188,000 Wilcoxon (W)= 398,000 Z= -1,267 $p=0,205$ $p > 0,05$ H_0- се приема

Таблица 5. Обобщено представяне на резултатите от статистическото изследване по критериите: адекватно възприемане и разбиране на текста и точно и коректно изразяване на мисли при заключителното измерване

ЕГ/КГ	Тест- t за проверка на разликите между средните $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Тест на Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_a$ $H_1: /u/ \geq u_a$
Адекватно възприемане и разбиране на текста	t = 2,877 df- 19 p=0,010 p < 0,05 H₀ се отхвърля	Mann-Whitney (U)= 127,000 Wilcoxon (W)= 403,000 Z= -2,521 p=0,012 p < 0,05 H₀ се отхвърля
Точно и коректно изразяване на мисли	t = 3,269 df- 19 p=0,004 p < 0,05 H₀ се отхвърля	Mann-Whitney (U)= 121,500 Wilcoxon (W)= 397,500 Z= -2,948 p=0,003 p < 0,05 H₀ се отхвърля

Има статистически значима разлика по двата критерия: адекватно възприемане и разбиране на текст и точно и компактно изразяване на мисли. Положителна динамика в развитието на посочените умения отчитаме както в експерименталната група, така и в контролната, като в първата група тази динамика се проявява значително по-осезаемо, отколкото във втората. По-ясно изразен е ръстът в развитието на уменията за адекватно възприемане и разбиране на текст при учениците от експерименталната група.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ.

Проучването на теоретичните предпоставки за формиране и развитие на социални умения в началната училищна възраст показва, че съвременната психолого-педагогическа наука разполага със значителни постижения в тази област: разработени са теоретически и методологически подходи за формиране на социални умения на децата от предучилищна възраст; изследвани са психологически и дидактически аспекти на дадения проблем в начална училищна възраст. Това ни позволи да уточним понятието социални умения като усвоени от субекта обществено зададени способности на дейност, осигуряващи му успешно взаимодействие с други хора за изпълнение на социално значима дейност.

Въпреки теоретичните и методологическите предпоставки, създадени в съвременната педагогическа наука, на изучаването на развитието на социални умения на учениците в учебно-възпитателния процес по Човекът и обществото не се обръща достатъчно внимание. Разработването на теоретическите основи и практическите пътища за реализирането на развитието на социалните умения у третокласниците чрез средствата на учебния предмет Човекът и обществото и извеждането на педагогическите условия, обезпечаващи ефективността на тяхната реализация,

се явява един от актуалните проблеми на съвременното образование.

Учебният предмет „Човекът и обществото“ в трети клас има изключителни възможности и средства за развитие на социалните умения на учениците, които обаче в практиката не се използват поради ред причини:

- В учебниците не се представят различни модели за развитие на социалните умения.
- Не се използва пълноценно учебното съдържание.
- Учителите не разполагат с пряк достъп до добри практики, което затруднява тяхната работа. Те трябва да имат достъп до различни модели, за да проявят творчество, за да комбинират и обогатят практиката си.
- В учебната програма по Човекът и обществото не са дефинирани нива на усвояване на знания и умения според конкретното учебно съдържание.

В хода на изследването беше доказано, че училището е най-важният фактор за развитието на социалните умения на учениците от начална училищна възраст. Създаването в процеса на обучение по Човекът и обществото в 3. клас социални отношения, условия и възможности за развитието на личността така или иначе способстват за развитието на определени социални умения у учащите се. Спецификата на учебния предмет Човекът и обществото дава възможности за включване на ученика в различни типове взаимодействие с останалите участници в образователния процес. Чрез многократни, разнообразни и диференцирани упражнения предметните знания водят до усъвършенстване на уменията в практиката на учениците.

Разработен и теоретично обоснован е модел за развитие на социални умения на третокласниците чрез средствата учебния предмет Човекът и обществото. Експерименталната работа позволи да се изяснят основните структурни компоненти на модела:

- цели, включващ цели и принципи за развитие на социални умения на учениците чрез средствата на учебния предмет „Човекът и обществото“;
- съдържателен, включващ структурата на социалните умения на учениците в началната степен на образование, програма за развитието на тези умения;
- процесуален, отразяващ формите, методите и средствата за развитие на социални умения, както и дейността на педагога за целенасоченото развитие на социалните умения на учениците в 3. клас
- оценъчно-резултативен, включващ критерии, показатели и нива на развитие на социалните умения на учениците, което позволява да се оцени ефективността от прилагането на модела.

Ефективната реализация на модела за развитие на социални умения в процеса на обучение по Човекът и обществото в 3. клас се определя от създаването на определени педагогически условия. Те включват: внедряване в образователната програма на развитието на социалните умения на учащите се като съдържателно-целови ориентир; организация на образователния процес по различни маршрути; съчетание на различни форми на обучение: индивидуална, по двойки, групов и колективна.

Мониторинга на развитието на социалните умения на учениците, провеждан през целия период на експерименталната работа, както и анализа на резултатите от нея показваха, че в експерименталната група динамиката на ръста в нивото на развитие на социалните умения значително надвишава резултатите от контролната група. Получените данни ни позволяват да заключим, че разработеният модел и създадените педагогическите условия, обезпечават развитието на социални умения на учащите се, както и позитивни възпитателни резултати.

Направеният анализ на получените резултати с помощта на математико-статистически процедури позволява да се изведат следните изводи:

- 1.Предложеният модел за развитие на социални умения чрез средствата на учебния предмет „Човекът и обществото“ оказва положително влияние върху развитието им у учениците на по-високо равнище;
- 2.Най-висока резултатност се реализира спрямо преодоляването на ниските равнища на проследяваните социални умения;
- 3.Съдейства се за развитието на социални умения у учениците на по-високо равнище, особено на уменията за адекватно възприемане и разбиране на текст, за разбиране и предаване на информация чрез знакови символи и уменията за сътрудничество;
- 4.С помощта на предложения модел третокласниците, от една страна, успешно усвояват предвиденото учебно съдържание и постигат високи образователни резултати по учебния предмет, а от друга, се завишава желанието им за активна дейност в часовете, любознателността им и мотивацията им за себеутвърждаване;
- 5.Получените резултати от изследването потвърждават хипотезата, че развитието на социалните умения на третокласниците чрез обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“ ще бъде успешно, когато: е изяснено съдържанието и структурата на социалните умения на учениците от 3. клас, определени са критерии, показатели и степени на развитието им; идентифицират се и теоретично се обосновават педагогическите условия, които осигуряват ефективността на развитието на социални умения у учениците чрез обучението по учебния предмет „Човекът и обществото“ в трети клас.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

1. На основата на анализа на психолого-педагогическата литература и практически изследвания са уточнени съдържанието и структурата на социалните умения на третокласниците с отчитане на възрастовите им особености;

2. Обоснован е социално-педагогическият потенциал на учебния предмет „Човекът и обществото“ в трети клас за развитие на социалните умения на третокласниците;

3. Определени са критерии, показатели и нива на развитие на социалните умения на учениците от трети клас. Разработена е комплексна методика за идентифициране равнищата на развитие на социалните умения

4. Разработен е технологичен модел за развитие на социалните умения на учениците в процеса на обучение по Човекът и обществото в трети клас.

Теоретическата значимост на резултатите от изследванията се състои в теоретическа обосновка, разработка и експериментална проверка на технологичния модел за развитие на социалните умения на учениците в процеса на обучение по човекът и обществото в трети клас; в извеждането и теоретическата обосновка на педагогическите условия за ефективна реализация на модела за развитие на социалните умения на учениците, което обогатява педагогическата теория и способства за по-нататъшната разработка на научно-педагогическото обезпечаване на процеса на развитие на социалните умения на учениците.

Практическата значимост на резултатите от изследванията се състои в разработения технологичен модел за развитие на социалните умения на учениците и учебно-дидактически средства, използвани в работата по развитие на социалните умения на учащите се.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Научен доклад на тема „Особености на проектно-базираното обучение в дигитална среда и ролята му за развитие на социални умения на третокласниците чрез обучението по човекът и обществото“ в научна конференция „Лаборатория за наука – 2020“, организирана от ЮЗУ, Благоевград.
2. Доклад "Използване на интерактивните методи на обучение в часовете по човекът и обществото в началното училище" в организирана от Institute of knowledge management, Република Северна Македония, Скопие научна конференция в гр. Кавала 2020 г.
3. Научен доклад на тема „Подреждането на пъзел в обучението по човекът и обществото в трети клас“ в XVII интернационална конференция, организирана от Institute of knowledge management, Република Северна Македония, Скопие – 2020 г.
4. Доклад на тема „Възпитателни възможности на учебното съдържание по човекът и обществото в трети клас за развитие на социални умения у учениците“ - Научно-практическа конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на проф. д-р Георги Бижков „Образование и изкуства: традиции и перспективи“, София, 2021 г., СУ



**SOUTHWEST UNIVERSITY
"NEOPHYT RILSKI" -
BLAGOEVGRAD**

**FACULTY OF PEDAGOGY DEPARTMENT
OF**

"PRECIARY AND PRIMARY SCHOOL PEDAGOGY"

Krasimira Dimitrova Nikolova

**DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS
THROUGH TEACHING IN THE SUBJECT
"MAN AND SOCIETY" IN THE THIRD
GRADE**

ABSTRACT

for awarding the educational and scientific degree of
Doctor"

Field of higher education **1. Pedagogical sciences,**
Professional field **1.2. Pedagogy.**

Doctoral program **"Methodologies of teaching in the
initial stage of primary education"**

Scientific advisor:
Assoc. Prof. Dr. Snezhana
Popova

BLAGOEVGRAD, 2025

The dissertation was discussed and proposed for public defense at a meeting of the Department of "Preschool and Primary School Pedagogy" at the Faculty of Pedagogy of the South-West University "Neofit Rilski" - Blagoevgrad on 06.06.2025.

The dissertation contains 186 pages of main text and 91 pages of appendices and literature. The main text includes 58 diagrams, 28 tables, 2 schemes and 10 figures. The bibliography includes 195 sources, of which 180 are in Cyrillic and 8 are in Latin and 7 Internet sources.

The public defense will take place on 06.06.2025 at 10.00 in hall 1412, I MC Southwest University "Neofit Rilski", 66 Ivan Mihaylov Blvd., Blagoevgrad

CONTENTS

BRIEF PRESENTATION OF THE DISSERTATION THESIS.....	p.4
INTRODUCTION	p.4
CHAPTER ONE	
THEORETICAL PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS OF THIRD-GRADE STUDENTS THROUGH TRAINING IN THE SUBJECT “MAN AND SOCIETY”	p.6
CHAPTER TWO	
PEDAGOGICAL TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN “MAN AND SOCIETY” IN THIRD-GRADE	p.9
CHAPTER THREE DIAGNOSTICATION OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL SKILLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS ON "MAN AND SOCIETY" IN THE THIRD GRADE	p.19
CONCLUSION. CONCLUSIONS AND SUMMARYS	p.63
REFERENCE ON SCIENTIFIC CONTRIBUTIONS.....	p.66
PUBLISHMENTS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION THESIS.....	p.67

BRIEF PRESENTATION OF THE DISSERTATION THESIS

The dissertation is structured in an introduction, three chapters, conclusion, conclusions and summaries, contributions, publications of the doctoral student. The introduction justifies the relevance and scientific specificity of the problem. The object, subject, goal and tasks of the study are defined, the scientific assumptions and tools for research are formulated.

INTRODUCTION

The serious socio-economic reforms taking place in our country, the search for innovative ways for its development, cannot but affect school education. State educational requirements are oriented towards renewing the goals and content of general education, which ensure not so much the formation of fundamental knowledge, but also important social skills necessary for the successful socialization of the younger generation.

The standards for general education, approved by the Ministry of Education and Science, should become an essential mechanism for changing the goals and content of education. The standards represent new requirements for the results of primary education. Students are required not only to master knowledge, learn to read, write and count, but also to master the skills to communicate, analyze and accept information to solve a particular problem, fruitfully cooperate with other people, effectively participate in joint activities, set goals, plan and evaluate their own educational activities. At the same time, mass practice does not have mechanisms for the targeted formation of social skills in primary school-age students in the educational process. The relevance of the considered contradictions, the search for ways to overcome them, predetermines the choice of the topic of the dissertation research - **"Development of social skills through teaching the subject Man and Society in the third grade"**.

OBJECT of this dissertation research is the development of social skills in third grade students in the process of learning about Man and Society.

SUBJECT of the dissertation research are the opportunities that the subject "Man and Society" offers for the development of social skills of third graders.

THE PURPOSE of the research is to establish the impact of teaching in the subject "Man and Society" on the development of social skills in third grade students.

To achieve the set goal, the following **TASKS** should be solved:

1. To conduct a theoretical analysis of the psychological and pedagogical literature on the research problem.
2. To reveal the features of the development of social skills of third-graders in the educational process of Man and Society.
3. To build a technological model for the development of social skills of third-graders through training in the subject Man and Society.
4. To develop and test research tools to establish the level of development of social skills through training in the subject Man and Society in the third grade. Based on the specified goal and tasks, the following **HYPOTHESIS** is put forward: ***The development of third-graders' social skills through instruction in the subject "Man and Society" will be successful provided that:***

- the content and structure of the social skills of third-grade students have been clarified, taking into account their age specificity;
- ☐ criteria, indicators and levels of development of social skills in third-grade students have been determined;
- ☐ the constructed technological model for their development has been applied in educational activities.

In the development, by synthesizing the concepts of Yu. Doncheva and P. Miteva, we come to the definition of ***social skills, as the socially prescribed ways of activity mastered by the subject, which ensure his successful interaction with other people for the***

performance of socially significant activity and allow him to achieve his interpersonal goals.

The research methods are theoretical research, didactic experiment, pedagogical observation, diagnostic methodologies, study of products of students' activities, and mathematical and statistical methods for processing the results.

CHAPTER ONE. Theoretical prerequisites for the development of social skills of third-grade students through teaching the subject "Man and Society".

The **first paragraph** specifies the concepts used in the dissertation. The content of the concepts of "development", "skill", "social skills" is clarified.

The analysis of the psychological and pedagogical literature shows that despite the widespread use of the concept of "social skills", it has not yet received a clear and precise definition. The phenomenon of social skills is considered in the context of the concepts of "socialization", "social competence", and is in the focus of attention of sociology, social pedagogy, social psychology, pedagogy, etc.

Social skills are those forms of behavior that allow an individual to express their own feelings, emotions, needs and achieve their goals. They are mastered and developed in the process of accumulating social experience through communication with people. Therefore, it can be said that social skills develop in the activities of the individual

Individual authors include different skills in the composition of social skills.

Based on various authors' statements about the essence of social skills, a working definition of the concept of social skills is formulated. **These are the socially prescribed ways of activity learned by the subject, which ensure his successful interaction with other people for the performance of socially significant activity and allow him to achieve his interpersonal goals.**

Iliyan Rizov proposes the following model of social skills, adding skills for communication in a digital environment and skills for inclusion in the social life of the school and the village, which are

a necessary component of the daily life of the modern student.



Scheme No. 1: Structure of the social skills of the third grader according to I. Rizov

The **second paragraph** of the first chapter specifies the psychological and pedagogical characteristics of the development of social skills in primary school age.

Based on the review of the psychological and pedagogical literature, the following are outlined as the most significant features in the development of third-graders:

1. The age period of 9-10 years is characterized by intensive enrichment of socio-moral experience, insight into the content of various moral concepts;

2. For 9-10 year olds, the main driving force is the fourth stage according to Erikson - diligence (competence) - inferiority.

3. The development of relationships in the school class and the circle of friends allows the student to develop social behavior and acquire those social skills that can be acquired only in relationships between equals: skills for cooperation, rivalry and closeness.

4. It is typical for 9-10 year olds to evaluate and compare their peers with themselves.

5. Self-knowledge and reflection develop, which leads to the assimilation of moral norms and rules of behavior, the formation of the basis of moral behavior and the shaping of the social orientation of the personality.

6. In the third grade, overcoming the impulsiveness of feelings begins to be observed, increasing the stability of emotional states.

7. The role of interpersonal relationships, friendly communication, emotional contacts increases.

8. The complicated game situation helps transform the game from a leading activity in the child's life to one that supports the laying of the foundations of a new activity - learning.

9. In primary school age, various maladaptive behaviors are clearly expressed, associated with aggressive manifestations between girls and boys, which determines the need for moral relationships between girls and boys;

10. Leading for children in the initial stage of primary education is the learning activity.

These features of primary school age, and more specifically of 9-10 year old students, as well as the rich opportunities that the subject offers to support the socialization process, give us reason to believe that third grade students will more fully develop their social skills through targeted activities in the lessons on Man and Society.

The **third paragraph** of the first chapter examines the educational and educational potential of the content of the subject Man and Society in the third grade, as an effective condition for the development of social skills in the student.

The analysis of the educational and methodological literature shows that the subject Man and Society in the third grade has exceptional opportunities and means for the development of students' social skills, which we can summarize in several points:

1. In the initial stage of secondary education, Man and Society is the main discipline that implements the goals of civic education, the main characteristic of which is the socializing function.

2. The use of the historical-anthropological approach causes a readiness for empathy and curiosity in students.

3. The use of interactive methods in the study of the natural and social environment provides an opportunity to raise the importance of learning through interaction with classmates.

4. Opportunities are created for students to learn methods of labor activity, communication and contact with various natural and social elements.

5. The use of the educational role of local history knowledge, which stimulates and encourages students to effective actions, leads to the activation of the development of social skills in adolescents.

6. Training in Man and Society provides an opportunity to study the culture of different ethnic communities in our country.

These opportunities are not used in practice for a number of reasons:

- Textbooks do not present different models for the development of social skills.

- The educational content is not fully used.

- Teachers do not have direct access to good practices, which makes their work difficult. They need to have access to different models in order to be creative, to combine and enrich their practice.

- The curriculum on Man and Society does not define levels of knowledge and skills acquisition for the development of social skills in the specific learning content.

The fourth paragraph of the first chapter examines the integrative relationships and dependencies between ecology, upbringing and the development of students' social skills.

CHAPTER TWO. Pedagogical technology for the development of students' social skills in the educational process on "Man and Society" in the third grade

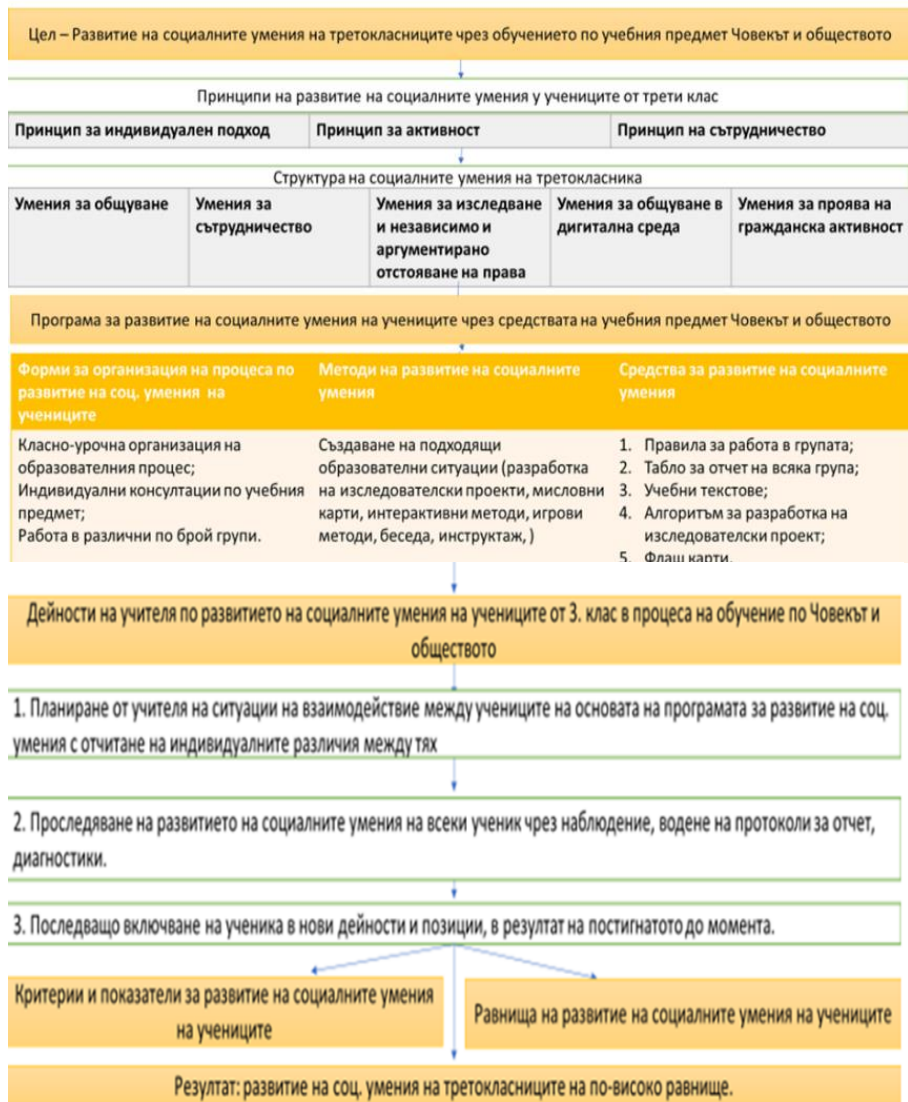
The **first paragraph** of this chapter proposes a pedagogical technology for the development of students' social skills in the educational process on the subject "Man and Society" and examines in detail the conditions of the educational environment that ensure their targeted development. The analysis of the psychological and pedagogical literature, of the various

concepts of socialization, as well as program documents in the field of education allows us to conclude that the basis of the process of formation and development of any skill is the periodic active involvement of the subject in joint activity with other people, implying the purposeful performance of the actions that are part of a given skill; subsequent reflexive understanding of the subject's own actions; creation of future educational tasks for the improvement and development of a given skill.

The purpose of the constructed technological model is the development of the social skills of third-graders through training in the subject Man and Society. Guided by the essence of the process of formation and development of social skills, we determined principles for their development: the principle of an individual approach, the principle of activity and the principle of cooperation.

The essence of the process of development of social skills imposes the active nature of the organization of the educational process, the need for the involvement of each student in various situations of interaction, in the process of reflection. Thus, the teacher's task is not to inform the student about the content of the educational material, but to turn him into a subject of educational activity. Hence, priority should be given to such learning technologies that create an opportunity for students to be included in various types of activity: from educational and communicative to managerial and project-research. This suggests that, along with subject knowledge, skills and habits, the interdisciplinary components of the content of the educational subject come to the fore: goal-setting, reflection, communication skills, compliance with socially recognized norms of behavior.

The teacher appreciates the importance of developing the student's initiative, independence, self-confidence, his skills in setting goals and planning actions to achieve them, in making independent observations and conclusions. Therefore, such conditions allow the student to train his social skills.



Scheme 2: Technological model for the development of social skills of third-graders through teaching the subject "Man and Society"

The successful implementation of this technology depends very much on the teacher. It is necessary for him to constantly monitor the development of the social skills of each student through observation, keeping reporting protocols, so that the subsequent inclusion of the student in new activities and positions can be the result of what has been achieved so far.

The peculiarities of the development of social skills of primary school students and the specificity of the subject Man and Society in the 3rd grade allow us to identify the following necessary requirements for this process:

1. In order for the process of developing social skills of primary school students through training in the subject Man and Society to be successful, it is necessary to define the development of these skills as one of the goals of the educational process, which should be reflected in the activities used by the teacher.

2. Since the process of forming social skills has a collective and activity character, it will be successful if different situations of interaction between the students themselves and with the teachers are created in the classroom, the inclusion of students in various types of activities (communicative, cognitive, managerial). In this case, the leading type of relationship in the classroom is cooperation. It, in turn, requires a variety of forms and means of learning.

3. Creating conditions for students to understand themselves, their own experience, the other person in the interaction, the interaction itself, i.e. the development of students' ability to reflect, is an integral and reliable mechanism for the development of social skills of adolescents.

4. Using the possibilities of the game as a means of education and development of students, as a motivational method of learning, an emotional stimulus, a form of organization of group activities of students, as a means of activating the learning process.

5. Applying interactive methods to ensure greater activity of students, stimulating their cognitive activity and creating opportunities for more extensive interactions with other students

on the occasion of learning tasks, and hence for the development of their social skills.

6. Engaging the teacher in the development of skills for safe communication and sharing in a digital environment in the student by training the child in adequate perception and evaluation of information, its critical understanding based on moral and cultural values.

7. Ensuring favorable relationships between the teacher and students in the classroom in order to create the necessary emotional basis for the entire set of moral attitudes of children towards learning, work, people, the team and towards themselves.

The second paragraph of this chapter examines diagnostic methodologies - their content features, criteria and indicators are defined, through which the development of the relevant skill is identified (See Table 1).

Table 1. Criteria and indicators

Criteria	Indicators
Communication skills	
Ability to adequately perceive and understand the interlocutor's text	-Readiness to listen to the interlocutor and conduct a dialogue; -Separating the main point in the heard or read text; -Establishing an empathetic connection; - Formulating questions to the text; - Understanding the questions asked and providing an adequate answer;
Ability to express thoughts accurately and concisely	- Formulation and argumentation of one's own opinion; -Adherence to the logic of the presentation; -Understanding information presented through symbolic symbols (tables, schemes, diagrams, maps); -Presentation of information through symbolic symbols (tables, schemes, diagrams, maps);

Contact skill	-Ability to show and receive signs of attention; -Reaction to fair criticism; -Reaction to unfair criticism; -Responding to offensive, provocative questions; -Ability to address a peer with a request; -Ability to respond negatively to someone else's request; -Ability to show sympathy and support; -Ability to accept sympathy and support; -Reaction to one's own failure and the success of another;
Collaboration skills	
Ability to accept goals and follow them in joint activities	-Formulating your personal goal or the goal of the group activity; -Following the goal of the activity;
Self-determination skill in an interaction situation	-Clear description of the situations occurring in the group; -Formulation of questions related to the essence of the tasks performed;
Ability to take responsibility for what happens in the group	-Striving to complete the task; -Ability to negotiate, to reach a common solution; -Exercising control over the actions of the partner/partners;
Ability to seek help	- When a difficulty arises, he/she turns to a classmate for help (and then to the teacher); -Short and clear formulation of the request for help;
Problem-solving skills	-Understands and describes a problem that has arisen in the joint activity; -Proposes ways to solve the problem;

	-Discusses the proposed ways with the other participants; -Reaches an agreement with the other partners without external help;
Ability to research values and independently and reasonably assert rights	
Ability to identify moral issues	-Clear and accurate understanding and description of the moral problem; -Understanding the reasons for the actions of the other participant; -Formulating questions to understand the situation; -Formulating and arguing one's own opinion;
Independent and reasoned advocacy of rights	-Orientation in the axiological and pragmatic value of rights; -Avoidance and prevention of dangers of violence; -Resistance to pressure to use harmful substances and other risk factors; -Assumption of responsibility for the rights of others;
Communication skills in a digital environment	
Safe sharing and communication in a digital environment	-Safe sharing in a digital environment; -Safe communication in a digital environment; -Knows who to turn to for help when worried;
Skills for civic engagement	
Skills for inclusion in the social life of the school class, the school and the village in which he lives	-Explains the basic functions of local, state and international institutions; -Expresses a reasoned and informed position on accessible topics of public importance; -Involves in actions to solve problems of the communities to which he/she belongs.

Based on the specified criteria and indicators, we have determined the levels of development of social skills of third-grade students. Depending on the degree of manifestation of the specified skills, we can talk about high, medium and low levels of development of social skills.

High level - A high degree of independence and awareness in performing the actions included in the skill. The student acts without help from the teacher, and in case of difficulty, accurately and clearly formulates a request for help to a classmate or teacher. Adequately understands the texts addressed to him and accurately expresses his thoughts, correctly defines himself in situations, can describe an emerging problem and determine ways to solve it.

Medium level - Individual indicators of social skills are developed at a sufficient level, while others are at a low level. The student cannot always perform one or another action without the help of the teacher or without resorting to the algorithm.

He cannot always explain the meaning of his own actions and relate them to the goal and the expected results of the activity. Sometimes fails to maintain different positions when working in a group, does not always reach a common solution with his partners. Does not always understand and describe a moral problem in a situation of interaction and the reasons for the actions of the other participant. Sometimes fails to avoid and prevent dangers of violence and does not always take responsibility for the rights of others.

Low level - Low degree of independence and consciousness in performing the actions included in the skill. The student cannot perform the actions without help from the teacher or without the support of an algorithm. In case of difficulty, cannot clearly formulate the problem, does not turn to classmates or the teacher for help. Cannot accurately and clearly explain the meaning of his own actions, correlate them with the goal and the expected results of the activity.

Does not manage to maintain different positions when working in a group. To follow the goal, needs the help of the

teacher or an algorithm. Most of the actions included in the skill are performed with low quality.

As the main method for determining the student's readiness for successful communication and interaction with other people, we use the observation method. Observation allows us to record the student's actions in direct and specially constructed situations of communication and interaction. Observation is conducted by the class teacher for one week, taking into account the student's manifestations in educational activities and during breaks, and the results are recorded in protocols. The result of the observation is assessed using a three-level scale: 0 - the skill does not manifest itself; 1 - manifests itself sometimes; 2 - manifests itself always / almost always. After that, the observation protocols are processed, the points for all indicators are summed up and the level of development of the students' social skills is determined: up to 40% of the maximum possible value - low level, 41-70% - medium level, over 71% - high level.

To complement the observation method, modified and original methodologies are also used, through which the formation of social skills in third-grade students and the level of their development are diagnosed.

Methodology No. 1. To diagnose the interpersonal status of students, we use the sociometric test "Choosing a Partner" (modified version of Ant. Krasteva). The goal is aimed at revealing the system of real relationships in the school classroom, based on sympathy.

Methodology No. 2 is an author's diagnostic methodology for establishing the level of development of the ability to adequately perceive and understand text, accurately and compactly express thoughts

Methodology No. 3 is an author's diagnostic methodology for establishing the level of development of the ability to understand and convey information through sign symbols (tables, diagrams, diagrams, maps).

The results of this methodology are processed using the following table.

***Communication skills assessment scale based on the indicators
tested***

level / skill	Understanding information presented through sign symbols	Transmission of information through sign symbols
High	3 p.	7 - 8 p.
Average	2 p.	4 – 6 p.
Low	0 – 1 p.	0 – 3 p.

Methodology No. 4 aims to study the formation of communication skills. It is a modification of the test for students "Communicative Competence" by I. I. Bondareva (Bondareva, 2011).

The test assumes a standard variant of behavior. According to the degree of convergence with the standard, a competent, dependent or aggressive type of behavior is determined.

Methodology No. 5 is a modified variant of the "Gloves" methodology by G. A. Zuckerman (Zuckerman, 2001). Students' skills related to the organization and implementation of cooperation are diagnosed

Methodology No. 6 is an author's projective methodology, which establishes the level of development of the skill of identifying moral problems and independent and reasoned assertion of rights.

Methodology No. 7 is a modified variant of the projective test by S. Rosenzweig. It is intended to study behavioral reactions to failure and ways to overcome situations of difficulty or obstacle.

Methodology No. 8 is author's and aims to diagnose the ability of third graders to communicate and share in a digital environment, to seek help if they feel threatened and worried in some way. It is used only for ascertaining research, since in the stage of the educational experiment in the form of a talk and discussion the teacher introduces the students to the dangers that hides the Internet space, with ways to protect themselves from

unwanted contacts, as well as with the people and organizations to which the student can turn when feeling worried and threatened.

The results of this methodology are processed using the specified scale.

Scale for assessing communication skills in a digital environment based on the indicators tested

Level / Skill	Number of points
High	4 p.
Medium	3 p.
Low	0 – 2 p.

CHAPTER THREE. Diagnosing the development of social skills in the educational process of "Man and Society" in third grade.

The organization of the study includes three stages:

First stage. Revealing the specifics of the problem area - theoretical research and analysis of basic orientations presented by various authors in the scientific field of pedagogy, psychology, sociology, cultural studies, etc.

Second stage of the study - consists of conducting diagnostic procedures to establish the level of development of social skills of third-graders; building a technological model and determining the pedagogical conditions conducive to the development of social skills of students; creating didactic tools and implementing activities to implement them in the educational process on Man and Society in third grade. The contingent for research on the problem was determined - 43 - 9-10-year-old students from two classes of the Eighth Secondary School "Arseni Kostentsev", Blagoevgrad, 23 in the control class and 20 - in the experimental one.

The third, final stage of the study consists of summarizing and analyzing the results of the conducted ascertainment studies to determine the level of development of social skills of third-grade

students, proving the hypothesis raised on the basis of using statistical methods, presenting conclusions and recommendations for pedagogical practice.

The first paragraph is devoted to the results of the ascertainment study of the development of social skills in third-graders at the beginning of the experimental research work.

At the beginning of the 2019-2020 school year, an ascertainment experiment was conducted in the control and experimental groups to determine the baseline state of development of social skills of third-graders. For one week, we conducted observation of students' communication during group work and during breaks. For each student, we filled out an observation protocol. The results are evaluated on a three-point scale: "0" - the skill does not manifest itself, "1" - manifests itself sometimes, "2" - manifests itself always / almost always. Then the protocols were processed, and the results were entered into a summary table. Based on the summation of the points for all indicators, we determined the level of development of social skills: up to 40% of the maximum possible value - low level, 41 - 70% - medium level, over 70% - high level.

Pedagogical observation found in 85% of students from the experimental group and in 87% of the control group a low and medium level of development of students' social skills in the process of communication.

The use of **Methodology No. 1** aims to diagnose the interpersonal status of students, since the position that the student occupies in social relationships in the class is of great importance for his social well-being, adaptation and social development. A positive status inevitably reflects on the activity, self-esteem, overall formation of the character and behavior of the individual student. The information we received from the study allowed us to take advantage of the relationships manifested in the formed groups, directed us to appropriate learning activities that would stimulate cooperation between individual students. The groups of leaders, preferred, neglected and rejected students were identified, which allowed for the selection of activities in which the student is

involved in order to increase his self-esteem or to use his leadership qualities to improve the microclimate in the class.

This methodology is used only in the ascertaining study, since the subject of our study is the social skills of third-graders and we used the obtained data for more effective organization of activities in the lessons on Man and Society

From the prepared sociograms and sociometric matrices it is clear that the experimental and control classes lack structured and sustainable informal groups. Their number varies depending on the researched criterion and reflects the real preferences of the students. The lack of clearly defined leaders with high status, as well as the low number of rejected students, allows us to assume that the structure of the classes is not complete and by including students in various activities their social skills will develop, and hence the increase in the social status of each of them.

The skills of adequate perception and understanding of text and accurate and compact expression of thoughts are an important part of the social development of each student. We check their level of development with **Methodology No. 2**. This is an author's diagnostic methodology for establishing the level of development of the above-mentioned skills, in which the diagnostic materials are a selected text and tasks for it to be completed by students. The skill of adequate perception and understanding of text is checked according to the following parameters: finding information in the text that is given explicitly; dividing the text into meaningful parts; finding information that is given implicitly; titling the text and its meaningful parts. We checked the skill of accurate and compact expression of thoughts according to the following parameters: formulating one's own opinion on a problem presented in the text; presence of argumentation when expressing an opinion.

We present the results of the initial level of development of communication skills (adequate perception and understanding of text and accurate and compact expression of thoughts) in the control and experimental groups, conducted at the beginning of the 2019/2020 academic year. Diagram No. 1 shows the percentage ratio between the three levels in the two groups - experimental and

control according to the First criterion: Ability to adequately perceive and understand text.

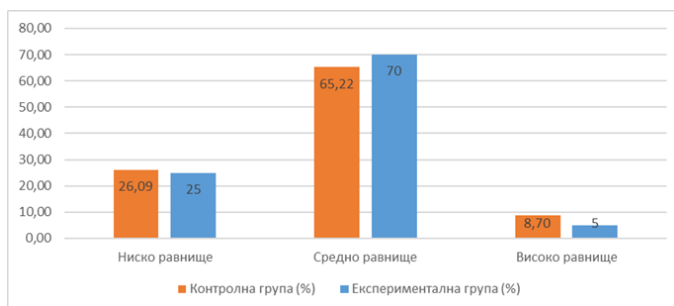


Diagram No. 1: Skills for adequate perception and understanding of a text stating an experiment.

The diagram shows that in the experimental group 70% of students have an average level of development of the skill for adequate perception and understanding of a text, 25% show a low level of development of the skill and only 5% - a high level. In the control group 65.22% of students have an average level of development of the skill for adequate perception and understanding of a text, 26.09% show a low level of development of the skill and 8.70% - a high level. The data in the two groups are very close. The students have difficulties mainly in the indicators of dividing the text into meaningful parts and titling the text and its meaningful parts, which indicates insufficiently accurate perception of the text.

According to the criterion for accurate and compact expression of thoughts, the percentage distribution of students is very different and indicates a clearly expressed inability to express one's own opinion (See diagram No. 2).

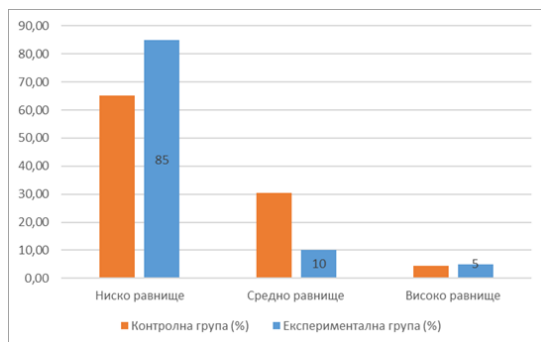


Diagram No. 2: Skills for accurate and compact expression of thoughts (determining stage)

In the experimental group, 85% of students show a low level of skill development, 10% - an average level and only 5% - a high level. In the control group, 65.22% of students show a low level of skill development, 30.43% - an average level and only 4.35% - a high level.

The indicated data show that at the beginning of the experimental work the situation in the control and experimental groups is relatively the same.

Methodology No. 3 is an author's diagnostic methodology for establishing the level of development of the skill to understand and convey information through symbolic symbols (tables, schemes, diagrams, maps). The subject Man and Society provides exceptional opportunities for the development of this skill in third graders, due to the nature of the knowledge and skills included in the curriculum.

2 tests have been planned and prepared for this diagnostic methodology - one for the entry level with an ascertaining study and the second - for the baseline level. The tests include two tasks each.

The first task diagnoses the level and development of the skill of understanding information presented through sign symbols.

The second task requires students to extract information from the text that will serve them to fill in a table. This task

diagnoses the level and development of the skill of transmitting information through sign symbols.

After conducting the tests according to Methodology No. 3, we recorded results that for the experimental and control groups have the form presented in Diagram No. 3 and Diagram No. 4.

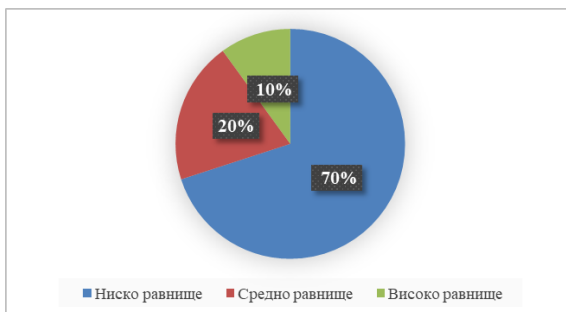


Diagram No. 3: Levels of development of the ability to understand information presented through sign symbols, experimental group, ascertaining stage.

In the experimental group, we report a low level of development of the ability to understand information presented through sign symbols in 70% of the students, an average level – in 20% and a high level – in 10% of the students. The unsatisfactory results for the age group provoked us to look for the reasons for them. In our opinion, the students have difficulty in reading and understanding tables, schemes and diagrams, do not know how to use the information in them and, last but not least, do not know how to use the information in judgments of a comparative nature.

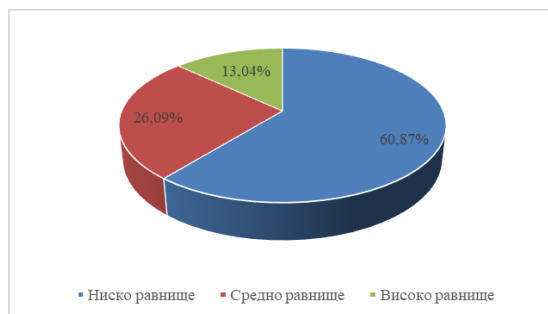


Diagram No. 4: Levels of development of the ability to understand information presented through sign symbols, control group, ascertaining stage.

In the control group, we report the following levels of development of the skill of understanding information presented through sign symbols: high level – 13.04%; average – 26.09%; low – 60.87%. The results shown in the measurement in the control group are close to the results recorded in the experimental group.

Through the second task in the diagnostic test, we report the level of development of the skill of transmitting information through sign symbols. The results of both groups are presented in Diagrams No. 5 and No. 6.

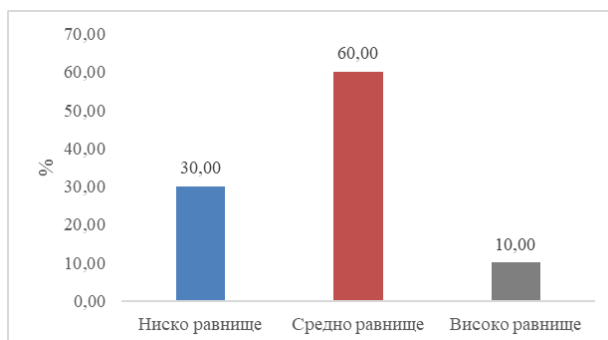


Diagram No. 5: Levels of development of the skill of transmitting information through sign symbols, experimental group, ascertaining stage.

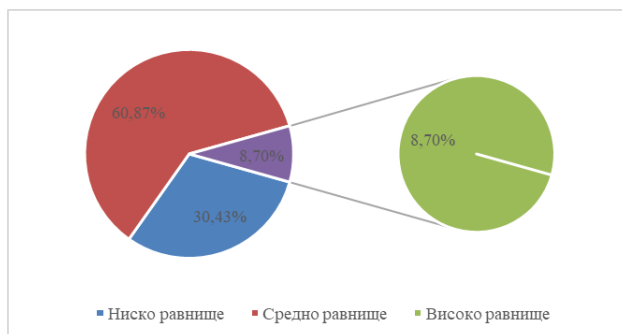


Diagram No. 6: Levels of development of the skill of transmitting information through sign symbols, control group, ascertaining stage.

He diagrams show that at the beginning of the experimental work, the situation in the control and experimental groups is relatively the same.

The use of Methodology No. 4 aims to study the level of development of communication skills and compare the results with those obtained from pedagogical observation. It is a modification of the test for students "Communicative Competence" by I. I. Bondareva, in which the communicative situations have been changed, but the twelve blocks of communication skills have been preserved.

Through pedagogical observation, we also tracked 12 skills that are part of those diagnosed in the test "Communication Skills". Thus, the high percentage of students (70% in the experimental group and 69.6% in the control group) in which a low and medium level of development of the skill of adequate perception and understanding of the interlocutor's text was observed and the high percentage in both groups (95% in the experimental and 91% in the control group) with a fixed medium and low level of development of the skill of establishing contact, corresponds to the significant percentage of aggressive and dependent reactions of students in the ninth and tenth blocks of skills. It turns out that the majority of students do not know how to

give and receive signs of attention. They perceive such signs as the other's desire to humiliate them, to emphasize their failure and inability to cope with the situation, as a defeat. For this reason, the majority of third-graders do not respond adequately to fair and unfair criticism and fail to resist offensive, provocative questions (blocks 2, 3 and 4). At the same time, they fail to reject the request of others that they do not want to fulfill and to justify their refusal so that the other person does not feel offended. On the contrary, they suppress their feelings and desires, especially when it concerns a classmate whom they sympathize with and in whose circle they would like to be (block 6). Third-graders fail to react adequately to their own failure and the success of the other. They do not look for the reason for their own failure and the success of the other, do not plan measures to overcome it, but belittle what the other person has achieved, which leads to an accumulation of tension between the participants, with the possibility of escalation at an unexpected moment (blocks 11 and 12). At the same time, the reactions of students in the first, second, fifth and seventh blocks of skills related to giving and receiving signs of attention, responding to fair criticism, the ability to turn to a peer with a request and to show sympathy and support, show that students know how to react in such situations and they consciously choose the line of behavior in accordance with the specific situation that is expected of them. In pedagogical observation, however, we take into account other reactions of students. We believe that third-graders need increased communication in order to put their knowledge into practice, which is provided by the various pedagogical situations created by the teacher.

We conducted the "Communication Skills" test only at the ascertaining stage of the study. We believe that in some indicators, its results repeat the results reported in pedagogical observation. In others, where a significant difference in the diagnosed results is found, we come to the conclusion that third-graders have the knowledge about how to communicate with familiar and

unfamiliar people, but do not have the skills to apply them in practice.

When conducting diagnostic Methodology No. 5, which is a modified version of the “Gloves” methodology by G. A. Zuckerman, the level of development of students' skills for cooperation and teamwork was established.

During the teamwork of the pairs, we conducted observation and filled out a protocol for each student. The results are evaluated on a tribal scale: “0” - the skill does not manifest itself, “1” - manifests itself sometimes, “2” - manifests itself always / almost always. Then the protocols were processed and summarized, and the results were entered into a summary table. The indicators whose manifestations we observed are: formulating and following the goal of the group; formulating clear and precise questions; accurate description of the situation in the group; exercising control over the actions of the partner; seeking help from the partner; understanding and describing a problem that arose in the joint activity; proposing and discussing ways to solve the problem; emotional attitude towards the joint activity. The results of the ascertaining experiment for the experimental and control groups are visualized through Diagram No. 7 and Diagram No. 8.

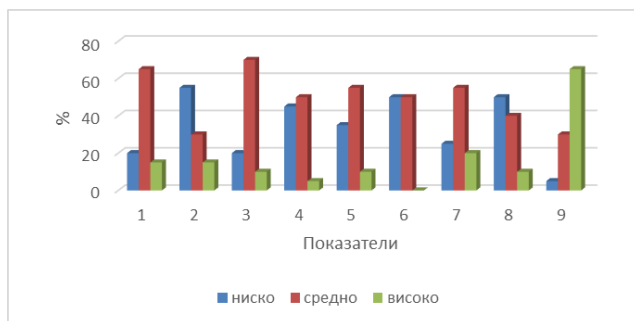


Diagram No. 7: Summary results according to Methodology No. 5 for experimental group, ascertaining stage.

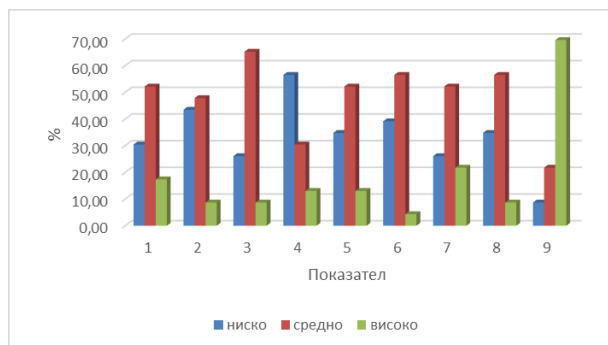


Diagram No. 8: Summary results according to Methodology No. 5 for control group, ascertaining stage.

Diagrams No. 7 and No. 8 clearly demonstrate that at the beginning of the research work in the control and experimental groups, an approximately equal level of development of cooperation skills was fixed. The ability to negotiate and reach a common solution and propose ways to solve the problem that has arisen is at a low and medium level for most students. Third-graders do not know how to seek help, ask the right questions in order to overcome the difficulty. In joint activities, they share their ideas without being interested in the ideas and views of the partner. As a result, only 20% of students from the experimental group and 17.4% of the control group have a high level of productivity of joint activities. At the same time, the emotional attitude towards joint activities is extremely high, third-graders like to work together with their peers, as this activity brings them positive emotions.

Through **Methodology No. 6**, which is an author's projective methodology, we establish the level of development of the skills for identifying moral problems and for independent and reasoned assertion of one's own and other people's rights. It includes stories about two situations for boys and girls and questions posed to them. Third-graders are required to explain the actions of the characters in the texts and choose a strategy of behavior. Six questions are asked for the first situation and three

for the second. The answers are recorded verbatim and according to the specified criteria and indicators, three intervals of skill development are determined for them: high, medium and low level. A protocol is prepared with the individual results, developed according to the specified indicators, and the number of points regarding the level of development of the skill for examining values and for independent and reasoned assertion of rights.

The first criterion is related to the skill for identifying moral problems. The indicators by which we diagnose the skill are: clear and accurate understanding and description of the moral problem; understanding the reasons for the actions of the other participant; argumentation of one's own opinion. The summarized data for the ascertainment stage are presented in tables and diagrams, respectively for the two groups – experimental and control (Diagram No. 9 and Diagram No. 10).

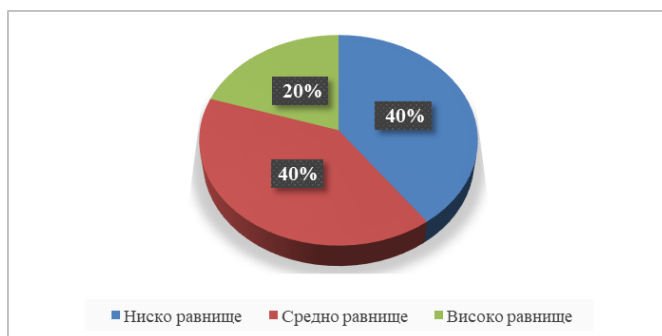


Diagram No. 9: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 1 (experimental group, ascertaining stage).

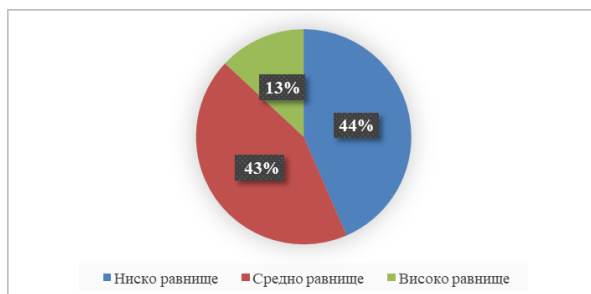


Diagram No. 10: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 1 (control group, ascertaining stage).

The diagrams show that in both groups there is a high percentage of students with a low level of development of the skill of identifying moral problems (40% for the experimental group and 44% for the control group). The percentage of students in both groups with a fixed average level of development of the skill is also high (40% for the experimental group and 43% for the control group). It is noticeable that third-graders better understand and describe the moral problem that has arisen, but they cannot indicate an adequate reason for the actions of the other participant and in most cases there is no argumentation for their own opinion. In this way, we also assess the development of children in terms of the richness of their language. The second criterion is related to the skill of independently and reasonably asserting one's own and others' rights. The indicators through which we reveal the manifestation of this skill are: orientation in the axiological and pragmatic value of rights; avoiding and preventing conflicts; taking responsibility for the rights of others. The summarized data for the ascertainment stage are presented in Diagrams No. 11 and No. 12, respectively for the two groups – experimental and control.

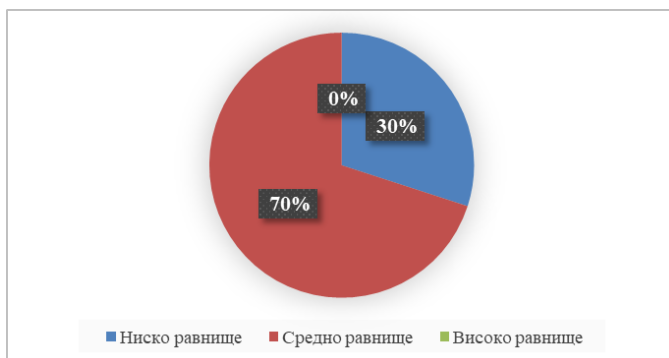


Diagram No. 11: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 2 (experimental group, ascertaining stage).

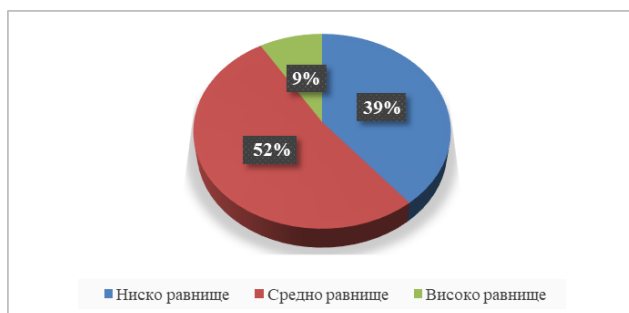


Diagram No. 12: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 2 (control group, ascertaining stage).

The attached diagrams show that in both groups there is a high percentage of students with a low level of skill development (30% for the experimental group and 39% for the control group). The percentage of students in both groups with a fixed average level of skill development is also high (70% for the experimental group and 52% for the control group). No student from the experimental group has a high level, while in the control group it is fixed for two students. It is noticeable that third-graders have difficulty orienting themselves in the axiological and pragmatic

value of rights, they lack skills for avoiding and preventing the dangers of violence and do not take responsibility for the rights of others. This leads us to think that empathy and reflection are still poorly developed, students strive for what they consider to be theirs, without respecting the opinions and feelings of others. The seventh diagnostic method is a modified version of S. Rosenzweig's projective test. It is intended for the study of behavioral reactions to failure and ways to overcome situations of difficulty or obstacle. It is used only for the ascertaining study, since our goal is to supplement pedagogical observation and outline trends in the behavior and communication of students in order to select activities aimed at correcting and overcoming problems.

We use 24 contour drawings as stimulus material, which reflect problem situations from everyday communication. Each drawing reproduces an unfinished dialogue in which one actor speaks to the other about something that causes the latter's frustration. The pictures are selected so as to cause two types of frustration: when the hero is in a situation that causes an obstacle, prohibition, disappointment, or when a direct accusation, insult, reproach is directed at him. The assessment is carried out on the basis of two criteria: according to the direction of the reactions and according to the type of reactions.

According to the direction, the reactions are extrapunitive (E), intropunitive (I) and impunitive (M). We define the type of behavioral reactions of the student as obstructed-dominant (FP), self-protective (FS) and insistent-persistent (FU). The students' answers are plotted on a protocol for determining the direction of the reactions and a protocol for the type of behavioral reactions. We present the results of the conducted input study for the experimental and control groups. (See Diagrams No. 11 and No. 12).

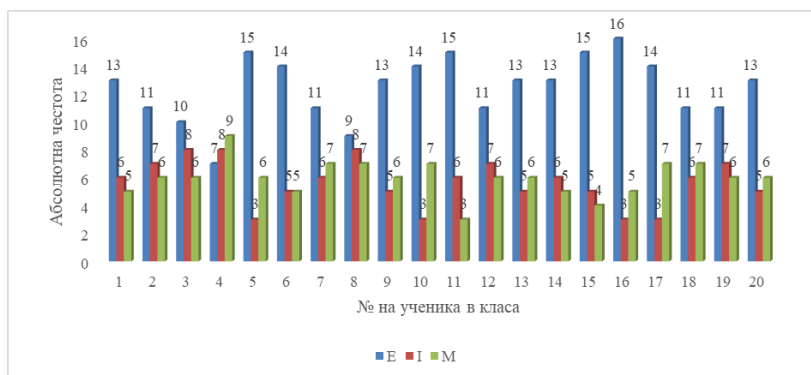


Diagram No. 11: Direction of reactions, experimental group.

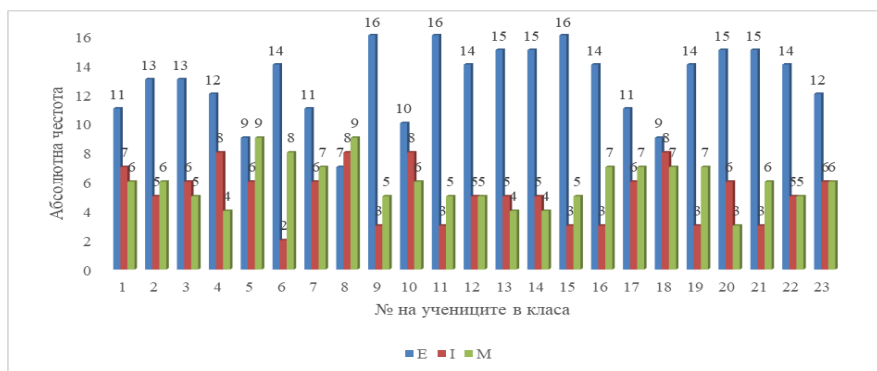


Diagram No. 12: Direction of reactions, control group.

It is evident from both diagrams that extrapunitive reactions prevail among students from the experimental and control groups. This shows that third graders determine the causes of the unfavorable situation outside themselves. We have an equal number of extrapunitive and impunitive reactions in drawings 5 and 17. In these situations, half of the third graders observe an absence of accusation towards both others and themselves. They consider the situation insignificant and no one is blamed for what happened. Impunitive reactions prevail in drawings 2, 16 and 23.

The situations in drawings 2 and 16 are determined as independent of them and insignificant for their needs and desires. The impunitive direction of the reactions in drawing 23, however, is worrying because it reveals an undeveloped collective and unwillingness to be included in the collective.

The type of behavioral reactions in the experimental and control groups is presented in Diagram No. 13 and Diagram No. 14.

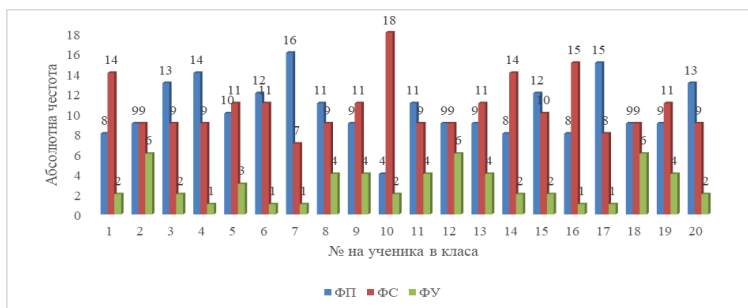


Diagram No. 13: Type of reactions in experimental group

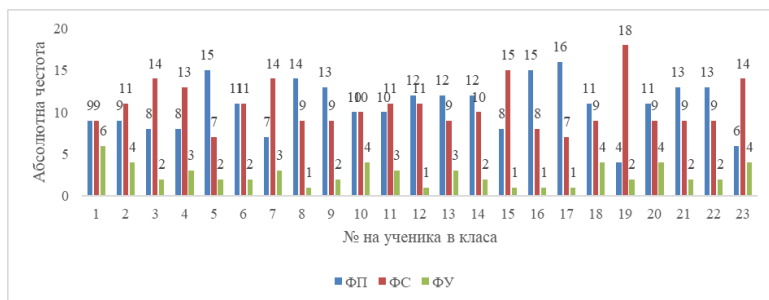


Diagram No. 14: Type of reactions in the control group

The high number of students with an obstructed-dominant type of reaction confirms our opinion that most often third-graders look for an external reason for failure and an unfavorable situation. Despite the differences between the two groups, we find a fairly similar focus in the type of reactions in both groups.

The introduction of distance learning in an electronic environment in March 2020 faced both teachers and students with serious challenges. This necessitated the use of Methodology No. 8. It is used only for the ascertaining study (and it was carried out at a later stage than the other diagnostic methods), since at the stage of the educational experiment in the form of a conversation and discussion, the teacher introduces students to the dangers that the Internet hides, to ways to protect themselves from unwanted contacts, to safe-to-share facts from personal life and family life, as well as to organizations to which the student can turn when he feels worried and threatened.

We observed the manifestation of the following indicators: acceptance or not of friendship from an unknown child; shares or not facts from his personal life and the life of his family; shows or not signs of concern in the case of clearly irregular requests from other people; shares or not about what is happening with his parents or teacher. We evaluate with one point if the student does not accept friendship from strangers, does not share facts from his family life, shows signs of concern and shares about what is happening with his parents or teacher. Thus, the maximum number of points obtained is 4 and they fix three levels of development of the skill of communication in a digital environment: high – 4 points; medium – 3 points; low – 0-2 points.

We present the results obtained in both groups through Diagrams No. 15 and No. 16, respectively for the experimental and control groups.

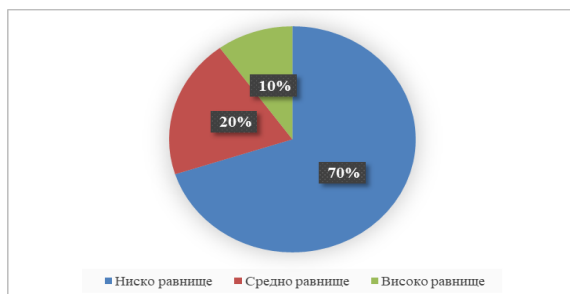


Diagram No. 15: Levels of development of communication skills in a digital environment (experimental group).

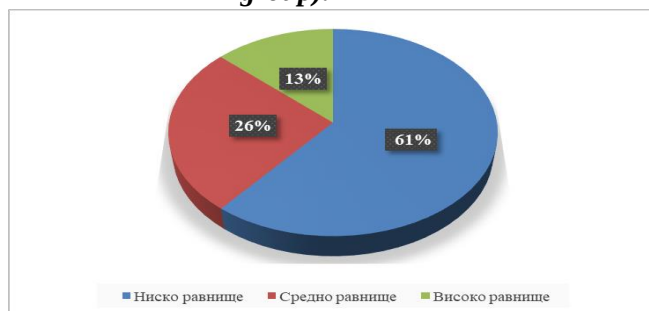


Diagram No. 16: Levels of development of communication skills in a digital environment (control group).

The diagrams show that the situation in both groups is relatively the same. 70% of the students in the experimental group and 61% of those in the control group have a low level of development of skills for communication in a digital environment. An average level is fixed at 20% of the experimental group and 26% of the control group. A high level of development of skills is only 10% of the students in the experimental group and 13% of those in the control group. This showed us an urgent need for discussions and conversations with third-graders about the dangers that the Internet hides, about ways to protect themselves from unwanted contacts, about safe-to-share facts from personal life and family life, as well as about organizations and emergency

telephone numbers that the student can turn to when he feels worried and threatened.

The second paragraph of the third chapter traces the activities in which the students from the experimental class are included in the learning process in the subject Man and Society, which provide optimal conditions for the development of their social skills.

The process of developing social skills consists of purposeful consistent provision of: active inclusion of the student in various specially organized situations of interaction with other participants in the educational process; reflective activity of the student in interaction situations (awareness of the relationship between the student's social skills and the success of his actions in interaction situations); planning of additional educational tasks for the development of the student's social skills in accordance with the achieved level. The process of developing social skills should be individualized from the point of view of educational tasks, methods and means of mastering skills. On the other hand, this process has a collective nature and is possible only in the joint activity of the subject with other participants.

Experimental work on the development of social skills of third-graders was carried out mainly in the lessons of the subject Man and Society. In individual cases, when there are opportunities for integrating and supplementing educational tasks, class time was also used.

When planning the lessons, we were guided by both the curriculum of the subject Man and Society and the goals set for the development of social skills. It was important for us that the subject goals and the goals for the development of social skills complement each other, thus the latter do not complicate the work of the teacher. Initially, we determine the content of the lesson, which must be mastered by each student, after which we choose the optimal way of working.

When planning the lessons, we used a complex of planning and reporting tools, in particular, protocols and boards for reporting the development of social skills by levels and a board for planning

types of work on the development of social skills of individual students. These tools made it possible to “see” each student when planning: what skills have already been formed and which ones need to be worked on; what kind of activities can be selected in this regard.

When choosing a way to work on a given topic, it was important for us that the student enter into various interactions with other members of the study group in order to establish cooperation between them. For this purpose, we used interactive methods: project method, teamwork, puzzle arrangement, modeling, drawing up a mind map, “Flipped Classroom”, didactic role-playing games. In the formative stage of the research, we developed and tested games and exercises through which we placed the student in the role of a teacher, a journalist, in situations where they asked or answered questions. The use of these methods allowed us to create the necessary educational situations for the development of students' social skills.

In paragraph three of the third chapter, the level of development of the social skills of third-graders within the framework of training in the subject "Man and Society" is diagnosed.

At the end of the experimental work, at the beginning of the 2020/2021 school year, for one week we conducted observation of the students' communication during group work and during breaks. For each student we filled out an observation protocol.

The development of the skill of adequate perception and understanding of the interlocutor's text is presented in Diagram No. 17.

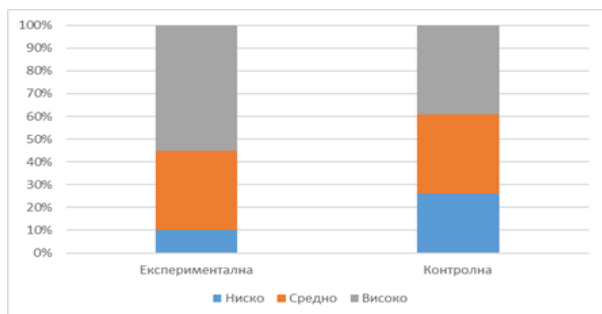


Diagram No. 17: Skills for adequate perception and understanding of the interlocutor's text (final stage).

At the end of the experimental work, a significant increase was observed in the percentage of students with a high level of development of the skill of adequately perceiving and understanding the interlocutor's text in the experimental group (from 30% to 55%). In the control group, the increase in this indicator was 9%. The percentage of students in the experimental group with a low level of development of the skill decreased by 20% and a low level was fixed in 10% of the students. In the control group, a decrease in the percentage of students with a low level of development of the skill was also observed, but this difference was only 9%. Thus, a low level was fixed in 26% of the students in the control group.

A significant increase was also observed in the development of the skill of establishing contact. The results found are presented in Diagram No. 18.

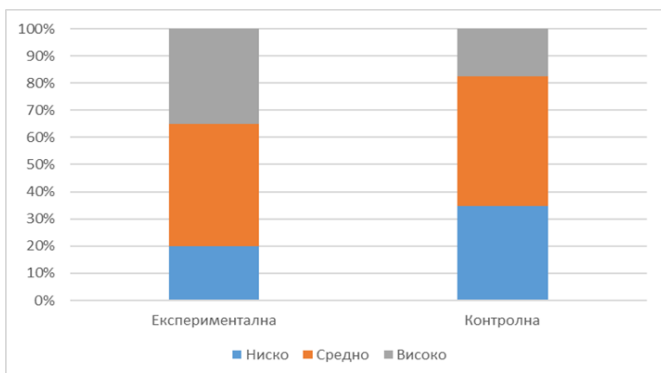


Diagram No. 18: Contact making skills (final stage).

In the experimental group, there was a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the skill of establishing contact (from 5% to 35%). In the control group, the increase in this indicator was 8%. The percentage of students in the experimental group with a low level of development of the skill decreased by 20% and a low level was fixed in 20% of the students. In the control group, there was also a decrease in the percentage of students with a low level of development of the skill, but this difference was only 8%. Thus, a low level was fixed in 35% of the students in the control group.

Positive dynamics in the development of the skill of establishing contact were observed in both the control and experimental groups. In the experimental group, this dynamics was significantly more noticeable than in the control group. It is evident that a large part of the students in the experimental group are able to give and receive signs of attention, respond adequately to fair and unfair criticism and manage to resist offensive and provocative questions. They begin to refuse requests that they do not want to fulfill and to look for the reasons for their failure, as well as to plan measures to overcome it.

The ability to solve problems and avoid conflicts is of essential importance in the modern social development of the student. We present the results of the final stage of pedagogical observation for both groups through Diagram No. 19.

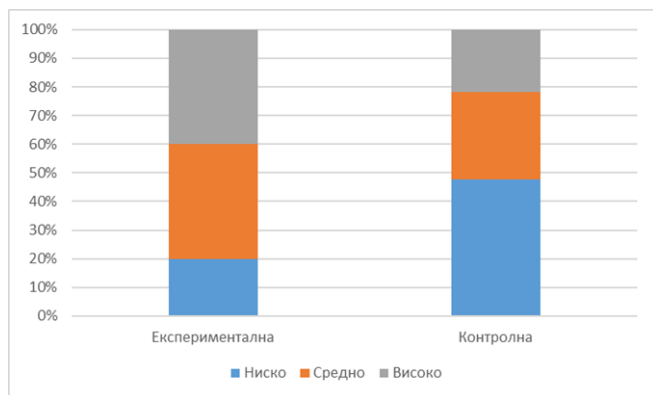


Diagram No. 19: Problem-solving skills (final stage).

In the experimental group, there was a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the problem-solving skill (from 25% to 40%), and the percentage of students with a low level of development of the skill decreased by 25% and a low level was fixed at 20% of the students. No difference was registered in the development of the problem-solving skill in the students from the control group. During the observation, it is striking that the students from the experimental group strive to resolve difficulties that arise during work or play during breaks independently, without the help of the teacher. Group work is attractive, but each student strives to take responsibility and fulfill his part of the task conscientiously. There is an effort to put the goals and interests of the group in the first place.

In the development of the skill of independent and reasoned assertion of rights, we also register positive growth in both groups - experimental and control. The results are presented in Diagram No. 20.

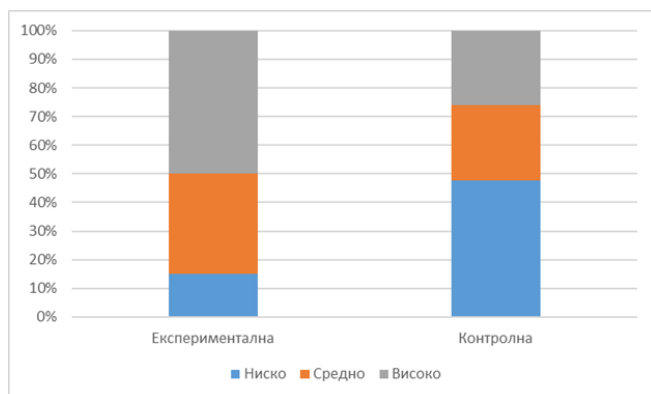


Diagram No. 20: Skills for independent and reasoned assertion of rights (final stage).

Positive dynamics are observed in the development of the ability to independently and reasonably assert rights in both the control and experimental groups. In the experimental group, this dynamics is significantly more noticeable than in the control group. It is evident that a large part of the students in the experimental group know and use strategies for avoiding and preventing the dangers of violence, and taking responsibility for the rights of other classmates is also observed, and not only by and for students with leadership qualities.

We note positive growth in both groups in the development of the ability to identify moral problems (See Diagram No. 21).

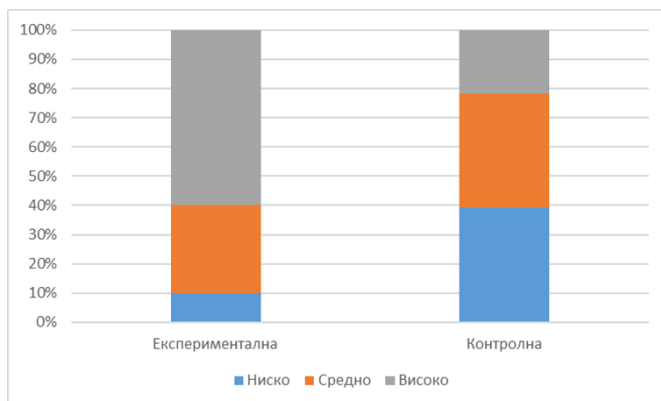


Diagram No. 21: Skills for identifying moral issues (final stage).

In the experimental group, there was a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the skill of identifying moral problems (from 20% to 60%). In the control group, no increase in this indicator was observed. The percentage of students in the experimental group with a low level of development of the skill decreased by 30% and a low level was fixed in 10% of the students. In the control group, a decrease in the percentage of students with a low level of development of the skill was also observed, but this difference was only 4%. Thus, a low level was fixed in 39% of the students in the control group.

In the students of the experimental group, we found a desire to understand and describe the moral problem, to understand the reasons for the actions of the other participant, to ask clearly formulated questions aimed at making sense of the situation, as well as attempts to defend their own opinion.

The dynamics are also positive in the development of the ability to participate in the social life of the school class, the school and the village in which we live (See Diagram No. 22).

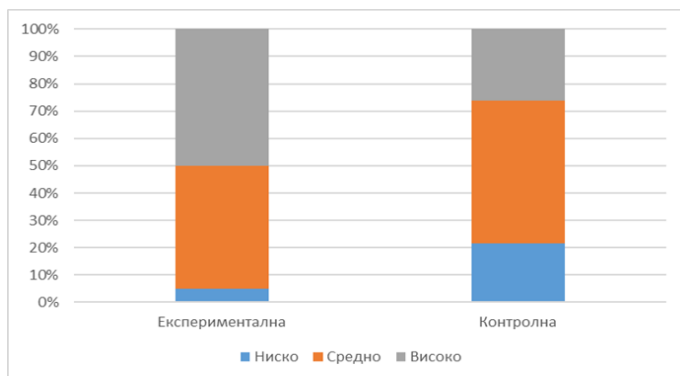


Diagram No. 22: Skills for inclusion in the social life of the class, the school and the village in which we live (final stage).

In the experimental group, there was a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the skill of inclusion in public life (from 25% to 50%). In the control group, this difference was only 4%. The percentage of students in the experimental group with a low level of development of the skill decreased by 10% and a low level was fixed at 5% of the students. In the control group, there was also a decrease in the percentage of students with a low level of development of the skill, but this difference was only 9%. Thus, a low level was fixed at 22% of the students in the control group.

Positive dynamics were observed in the development of the skill of inclusion in the public life of the school class, school and hometown in both the control and experimental groups. In the experimental group, this dynamics was significantly more noticeable than in the control group. It is evident that a large part of the students in the experimental group express and argue their position on socially significant topics accessible to the age group, show interest and perseverance in engaging in actions to solve problems of the communities to which they belong, seek the support of the teacher when they encounter difficulties.

After conducting the educational experiment, an exit survey was conducted in both groups according to Methodology No. 2, which

took place during the first academic term of the 2020/2021 academic year, due to the transition to learning in an electronic environment. The students were offered a text and tasks to it, close in structure to the text from the entry measurement. We present the results of the exit measurement of the skills for adequate perception and understanding of text and the skill for accurate and compact expression of thoughts in the experimental and control groups. (See Diagram No. 23).

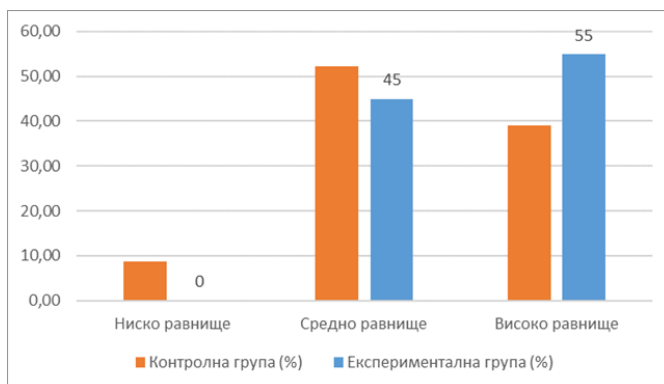


Diagram No. 23: Skills for adequate perception and understanding of text, final stage.

The comparison of the results of the incoming diagnostic measurement and that of the final stage shows the development of the skill for adequate perception and understanding of text in students from both groups. In the experimental group, we report a high level of development of the skill in 55% of students and an average level in 45%. The absence of students with a low level of development of the skill is an important indicator of the effectiveness of the activities carried out. In the control group, these results are as follows: high level – 39.13%; average level – 52.17% and low – 8.7%. Here too, there is a development of the skill for adequate perception and understanding of text, but the jump is not so clearly expressed.

We also present the results of the implementation of the diagnostic tests according to Methodology No. 2 through diagrams according to the second criterion – accurate and compact expression of thoughts. (See Diagram No. 24).

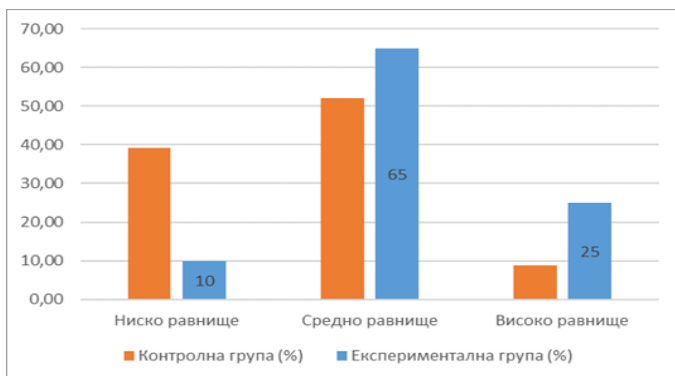


Diagram No. 24: Skills for accurate and compact expression of thoughts, final stage.

The comparison of the results of the initial diagnostic measurement and that of the final stage shows the development of the skill for accurate and compact expression of thoughts. In the experimental group, we report a high level of development of the skill in 25% of the students, an average level in 65% and a low level of development of the skill in 10% of the students. In the control group, these results are as follows: high level – 8.7%; average level – 52.17% and low – 39.13%. Here too, there is a development of the skill for accurate and compact expression of thoughts, but the dynamics are not so clearly expressed. Expressing one's own opinion and thoughts is a difficult task even for some adults. For us, the significant difference between the results shown by the students in the two groups – experimental and control – is of utmost importance.

After conducting the training experiment in both groups, an exit survey was conducted according to Methodology No. 3, which took place during the first academic term of the 2020/2021 academic year, due to the transition to learning in an electronic environment.

The students were offered a test with tasks to it, close in structure to the test from the entry measurement. We present the results of the exit measurement of the skills for understanding and transmitting information through sign symbols (tables, diagrams, diagrams, maps) in the experimental and control groups. (See Diagrams No. 25 and No. 26).

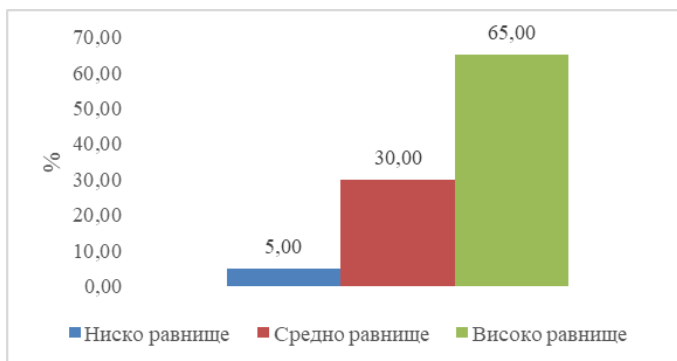


Diagram No. 25: Levels of development of the ability to understand information presented through sign symbols, experimental group, final stage

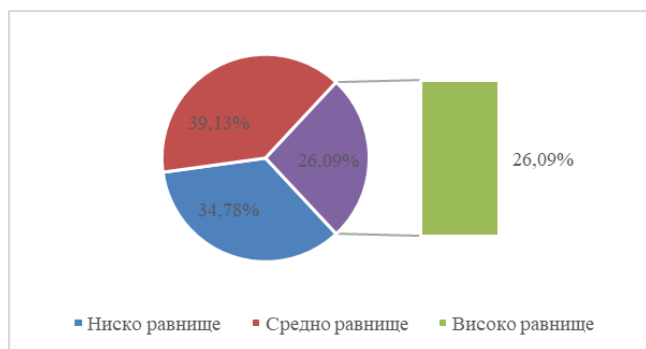


Diagram No. 26: Levels of development of the skill of understanding information presented through sign symbols, control group, final stage.

At the end of the study, the experimental group showed a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the skill of understanding information presented through sign symbols (from 10% to 65%). In the control group, we also noted an increase, but it was significantly smaller (from 13.04% to 26.09%). The percentage of students with a low level of development of the skill in the experimental group decreased by 65%, and in the control group - by 24.09%. In the experimental group, at the end of the experimental work, only 5% of the students had a low level of

development of the skill, and in the control group this figure was 34.78%. Thus, at the end of the experimental work, positive dynamics in the development of the skill of understanding information presented through sign symbols was observed, both in the experimental group and in the control group. This dynamic, however, is significantly more pronounced in the experimental group. At the end of the experimental work, a significant difference in the levels of skill development between the control and experimental groups was observed in favor of the latter.

Positive dynamics were also observed in the development of the skill of transmitting information through sign symbols. The results of the outgoing measurement are presented in the diagrams below. (See Diagrams No. 27 and No. 28).

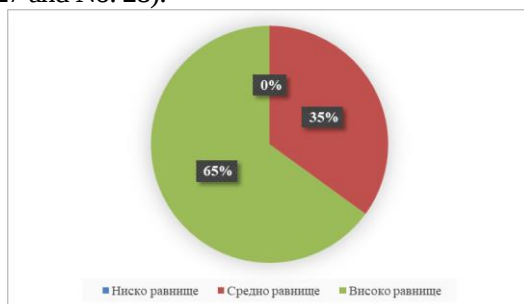


Diagram No. 27: Levels of development of the skill of transmitting information through sign symbols, experimental group, final stage.

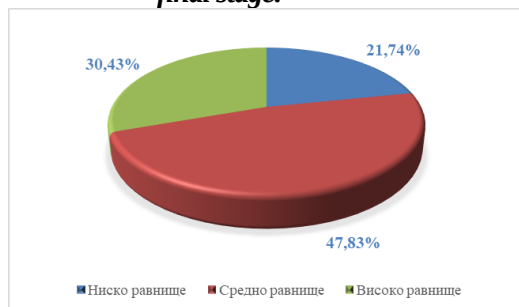


Diagram No. 28: Levels of development of the skill of transmitting information through sign symbols, control group, final stage.

At the end of the study, a significant increase in the percentage of students with a high level of development of the skill of transmitting information through sign symbols was observed in the experimental group (from 10% to 65%). In the control group, we also note an increase, but it is significantly smaller (from 8.70% to 30.43%). The percentage of students with a low level of development of the skill in the experimental group decreased by 30%, and in the control group - by 8.69%. In the experimental group, at the end of the experimental work, a low level of development of the skill was not fixed, while in the control group this figure was 21.74%.

At the end of the study, another observation was conducted on the joint activity of students in creating Bulgarian embroidery (Methodology No. 5). The conditions for conducting are identical to the first study. The results are presented in Diagrams No. 37 and No. 38, respectively for the experimental and control groups. The following indicators are recorded in the diagrams with numbers 1 to 9: formulating and following the group's goal; formulating clear and precise questions; accurately describing the situation in the group; ability to negotiate and reach a common solution; exercising control over the partner's actions; seeking help; understanding and describing a problem that arose in the joint activity; proposing and discussing ways to solve the problem; emotional attitude towards the joint activity.

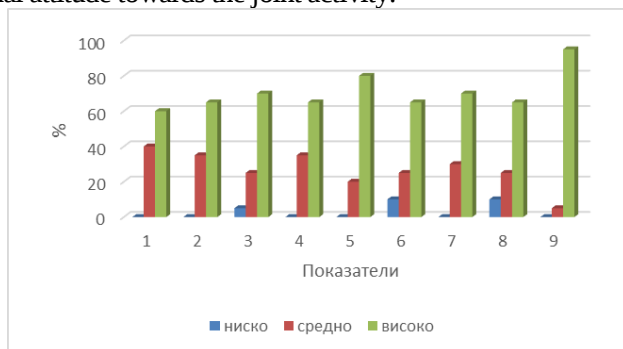


Diagram No. 29: Summary results according to Methodology No. 5 for experimental group, final stage.

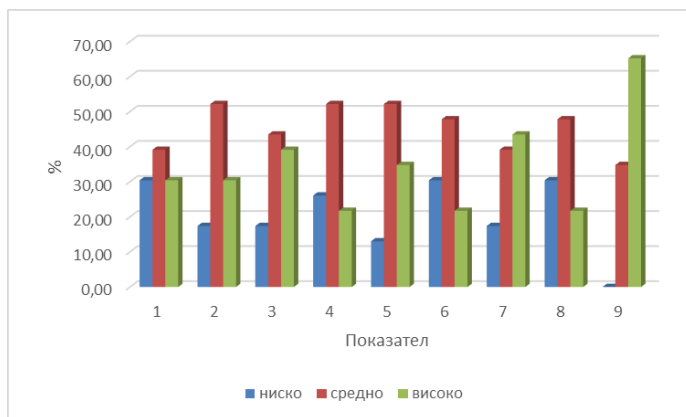


Diagram No. 30: Summary results according to Methodology No. 5 for control group, final stage.

From Diagram No. 29 and Diagram No. 30 it is evident that the activities carried out in the experimental group during the formative experiment significantly influenced the development of the third-graders' skills for cooperation and negotiation. We also note positive growth in the control group, but it is significantly smaller. The ability to negotiate and reach a common solution and to propose ways to solve the problem that has arisen is at a high level for a large part of the students in the experimental group. The third-graders show skills to seek help, to ask the right questions in order to overcome the difficulty. In joint activities, they share their ideas, but are interested in the ideas and views of the partner. As a result, a high level of productivity of joint activities is observed in 80% of the students in the experimental group and 22% of the control group.

After the activities carried out to increase the level of development of social skills of third-graders from the experimental and control groups in the Man and Society classes, a final study was conducted according to Methodology No. 6. It was conducted and interpreted in an identical manner to that of the ascertaining study. The summarized data for the final stage are presented in diagrams No. 31 and No. 32, respectively for the two groups – experimental and control.

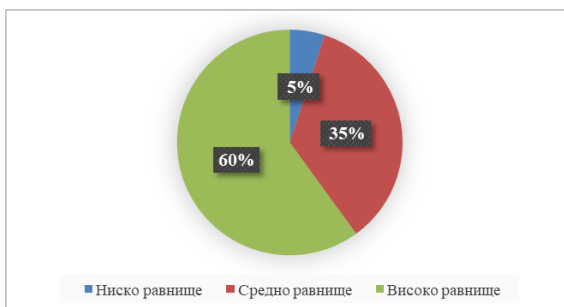


Diagram No. 31: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 1 (experimental group, final stage).



Diagram No. 32: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 1 (control group, final stage).

The comparison of the results of the initial diagnostic measurement and that of the final stage shows the development of the skill of identifying moral problems in students from both groups. In the experimental group, we report a high level of development of the skill in 60% of the students and an average level in 35%. Only one student from the experimental group has a fixed low level of the skill, which is an important indicator of the effectiveness of the activities carried out. In the control group, these results are as follows: high level – 31%; average level – 52% and low – 17%. Here too, there is a development of the skill of identifying moral problems, but the jump is not so clearly

expressed. In the experimental group, a significant increase is observed in the presentation of arguments in defense of one's own opinion.

For the second criterion, related to the skill of independently and reasonably asserting one's own and others' rights, we again followed the indicators through which we reveal the manifestation of this skill, namely: orientation in the axiological and pragmatic value of rights; avoiding and preventing conflicts; taking responsibility for the rights of others. The summarized data for the final stage are presented in tables and diagrams, respectively for the two groups – experimental and control. (See Diagrams No. 33 and No. 34).



Diagram No. 33: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 2 (experimental group, final stage).



Diagram No. 34: Percentage ratio between the three defined levels of development according to criterion 2 (control group, final stage).

The diagrams show that in both groups there is an increase in the development of the skill for independent and reasoned assertion of rights. This growth is significantly higher in the experimental group. A high level of development of the skill was recorded in 55% of the students and an average level in 45%. A low level was not established in any student from the experimental group. These values for the control group are: high level – 35%, average level – 43% and low – in 22% of the students. We believe that the activities selected and offered to the third-graders during the formative experiment in the lessons on Man and Society significantly support orientation in the axiological and pragmatic value of rights, develop skills for avoiding and preventing dangers of violence and form responsibility for the rights of others.

At the end of the experimental work, a significant difference was observed in the level of development of the social skills of the third-graders between the control and experimental groups in favor of the latter. In paragraph four of the third chapter, the statistical processing of the results of the conducted research is presented.

Through the statistical analysis of the results of the pedagogical experiment, we seek an answer to the question:

What is the effect of the impact of the activities carried out in the experimental group (the factor variable) on the development of social skills (the outcome variable) when studying Man and Society in the third grade?

In connection with the purpose of the statistical analysis, it is necessary that the results of the experimental training, i.e., the approved methodological technology, be presented with appropriate statistical parameters. They must present with numerical values the random variables (quantities) X and Y, characterizing the development of social skills in the studied groups of students (experimental and control) and the frequency with which these values occur, i.e., the distribution of the random variables.

- Arithmetic mean value of the scores.
- Median (Me). The median is the value that halves the rank order. To determine it, it is necessary to arrange the scores in ascending order, find the two numbers that are in

the middle of the row and find the arithmetic mean of only these two numbers

- Mode (Mo). The mode is the value that occurs most often in a distribution
- Standard deviation
- Standard error of measurement
- Nonparametric Mann-Whitney test.

The Mann-Whitney U-test uses the median instead of the mean as the goal and means of performing the comparison. The median (Me) is the next most important measure of central tendency of metric quantities after the mean. The second important feature of the U-test is that the processing of the sample results is not performed directly on the natural values of the quantity, but on their ordinal numbers - ranks. The ordering is as follows - the smallest value is given rank 1, the next largest is given rank 2, and so on, until the observations are exhausted.

The Mann-Whitney U-test is suitable for testing the significance of the null hypothesis. When calculating the so-called U-statistic, both the central tendency of the measurements and their distribution are taken into account. The test statistic U is defined as the smaller of the two values U1 and U2, where (Budreika, 2007), (Manov, 2001: 432).

n_1 = number of measurements in the first group;

n_2 = number of measurements in the second group;

R_1 = sum of ranks for the first group;

R_2 = sum of ranks for the second group.

- T-test for the difference between the means of two independent samples

The collected empirical material and the analysis of the results of the statistical study of the data from the pedagogical experiment are focused on solving the following question:

Is there a difference between the distributions of the random variables X and Y, which characterize with numerical values the achievements of students at the initial and final

measurement in the two contrasting groups - control and experimental?

The solution to this question is related to the empirical verification of the following statistical hypotheses, formulated on the basis of the hypothesis of the pedagogical study:

Null hypothesis H0: The distribution of the random variable X in the experimental group does not differ significantly from the distribution of the random variable Y in the control group. Alternative hypothesis H1: The distribution of the random variables X and Y in the experimental and control groups differ significantly.

The comparison of the arithmetic mean values (and Y), describing the students' achievements with numerical values, was carried out using the T-test for the difference between the means for two independent samples and the non-parametric Mann-Whitney test, which is preferred for determining statistically significant differences in small sample sizes (n=20).

Table 2. Summary of the results of the statistical study on pedagogical observation during the incoming diagnostics

EF/KT	t-test to test differences between means $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Test of Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_\alpha$ $H_1: /u/ \geq u_\alpha$
1. Ability to adequately perceive and understand the interlocutor's text	t = 1,972 df- 19 p=0,052 p > 0,05 H₀ is accepted	Mann-Whitney (U)= 223,000 Wilcoxon (W)= 499,000 Z= -0,181 p=0,856 p > 0,05

		H₀ is accepted
2. Ability to make contact	$t = 1,831$ $df- 19$ $p=0,083$ $p > 0,05$ H₀ is accepted	Mann-Whitney (U)= 227,500 Wilcoxon (W)= 503,500 Z= -0,068 p=0,945 p > 0,05 H₀ is accepted
3. Problem-solving skills	$t = 2,584$ $df- 19$ $p=0,010$ $p < 0,05$ H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 212,000 Wilcoxon (W)= 488,000 Z= -0,476 p=0,045 p < 0,05 H₀ is rejected
4. Independent and reasoned advocacy of rights	$t = 2,134$ $df- 19$ $p=0,061$ $p > 0,05$ H₀ is accepted	Mann-Whitney (U)= 215,000 Wilcoxon (W)= 491,000 Z= -0,404 p=0,687 p > 0,05 H₀ is accepted
5. Ability to identify moral issues	$t = 2,179$ $df- 19$ $p=0,069$	Mann-Whitney (U)= 226,000 Wilcoxon (W)= 502,000

	$p > 0,05$ H₀ is accepted	$Z = -0,105$ $p = 0,917$ $p > 0,05$ H₀ is accepted
6. Skills for inclusion in the social life of the school class, the school and the village in which he lives	$t = 1,831$ $df = 19$ $p = 0,083$ $p > 0,05$ H₀ is accepted	Mann-Whitney (U) = 227,000 Wilcoxon (W) = 503,000 $Z = -0,085$ $p = 0,932$ $p > 0,05$ H₀ is accepted

It is noteworthy that only for the criterion “Problem-solving skills” is there a statistically significant difference - the average value of this criterion is higher in the experimental group than in the control group ($p = 0.010$, $p < 0.05$, $\alpha = 0.05$). However, in our opinion, this does not violate the condition for the purity of the pedagogical experiment, since for all other criteria, similarity has been established between the two formed groups..

Table 3. Summary of the results of the statistical study on pedagogical observation in the final diagnosis

ET/KT	t-test to test differences between means $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Test of Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_a$ $H_1: /u/ \geq u_a$
1. Ability to adequately perceive and understand the interlocutor's text	$t = 3,943$ $df = 19$ $p = 0,001$ $p < 0,05$	Mann-Whitney (U) = 138,000 Wilcoxon (W) = 414,000

	H₀ is rejected	Z= -2,529 p=0,011 p < 0,05 H₀ is rejected
2. Ability to make contact	t = 9,200 df- 19 p=0,000 p < 0,05 H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 95,500 Wilcoxon (W)= 371,500 Z= -3,482 p=0,000 p < 0,05 H₀ is rejected
3. Problem-solving skills	t = 5,940 df- 19 p=0,000 p < 0,05 H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 130,000 Wilcoxon (W)= 406,000 Z= -2,596 p=0,009 p < 0,05 H₀ is rejected
4. Independent and reasoned advocacy of rights	t = 6,097 df- 19 p=0,000 p < 0,05 H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 145,500 Wilcoxon (W)= 491,000 Z= -2,185 p=0,029 p < 0,05

		H₀ is rejected
5. Ability to identify moral issues	$t = 7,768$ $df- 19$ $p=0,000$ $p < 0,05$ H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 124,000 Wilcoxon (W)= 400,000 $Z= -2,752$ $p=0,006$ $p < 0,05$ H₀ is rejected
6. Skills for inclusion in the social life of the school class, the school and the village in which he lives	$t = 4,819$ $df- 19$ $p=0,000$ $p < 0,05$ H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 143,500 Wilcoxon (W)= 419,500 $Z= -2,263$ $p=0,024$ $p < 0,05$ H₀ is rejected

There is a statistically significant difference in all criteria. Positive dynamics in the development of social skills are noted both in the experimental group and in the control group, with this dynamics being significantly more pronounced in the first group than in the second. The most significant dynamics in the experimental group was recorded in the ability to identify moral problems. The growth in the development of the ability to make contact is also significant.

The results of the study show that the pedagogical conditions created in the course of the experimental work, as well as the high level of development of communication skills in the students of the experimental group, led to a significant improvement in relationships in the school classroom, contributed to the development of mutual assistance, tolerance and benevolent

attitude between students, respect for others' points of view, willingness to help, the ability to negotiate and resolve conflicts, plan collective activities and make joint decisions.

Processing and analysis of results according to Methodology No. 2

Table 4. Summary of the results of the statistical study.

EГ/КГ	t-test to test differences between means $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	Mann-Whitney test $H_0: /u/ < u_a$ $H_1: /u/ \geq u_a$
Adequate perception and understanding of the text	t = -0,933 df- 19 p=0,363 p > 0,05 H₀ is accepted	Mann-Whitney (U)= 206,500 Wilcoxon (W)= 416,500 Z= -0,583 p=0,560 p > 0,05 H₀ is accepted
Accurate and correct expression of thoughts	t = -1,097 df- 19 p=0,287 p > 0,05 H₀ is accepted	Mann-Whitney (U)= 188,000 Wilcoxon (W)= 398,000 Z= -1,267 p=0,205 p > 0,05 H₀ is accepted

Table 5. Summary of the results of the statistical study according to the criteria: adequate perception and understanding of the text and accurate and correct expression of thoughts in the final measurement

EГ/КГ	test for checking differences between means $H_0: \mu_1^2 = \mu_2^2$ $H_1: \mu_1^2 \neq \mu_2^2$	test of Mann-Whitney $H_0: /u/ < u_a$ $H_1: /u/ \geq u_a$
Adequate perception and understanding of the text	t = 2,877 df- 19 p=0,010 p < 0,05 H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 127,000 Wilcoxon (W)= 403,000 Z= -2,521 p=0,012 p < 0,05 H₀ is rejected
Accurate and correct expression of thoughts	t = 3,269 df- 19 p=0,004 p < 0,05 H₀ is rejected	Mann-Whitney (U)= 121,500 Wilcoxon (W)= 397,500 Z= -2,948 p=0,003 p < 0,05 H₀ is rejected

There is a statistically significant difference in the two criteria: adequate perception and understanding of text and accurate and compact expression of thoughts. Positive dynamics in the development of the mentioned skills are noted both in the experimental group and in the control group, with this dynamics

being significantly more noticeable in the first group than in the second. The growth in the development of the skill of adequate perception and understanding of text is more clearly expressed in the students from the experimental group.

CONCLUSION. CONCLUSIONS AND SUMMARY.

The study of the theoretical prerequisites for the formation and development of social skills in primary school age showed that modern psychological and pedagogical science has significant achievements in this area: theoretical and methodological approaches have been developed for the formation of social skills in preschool children; psychological and didactic aspects of the given problem in primary school age have been studied. This allowed us to specify the concept of social skills as socially assigned methods of activity mastered by the subject, ensuring his successful interaction with other people for the implementation of socially significant activity.

Despite the theoretical and methodological prerequisites created in modern pedagogical science, not enough attention is paid to the study of the development of social skills of students in the educational process in the field of Man and Society. The development of theoretical foundations and practical ways to implement the development of social skills in third-graders through the means of the subject Man and Society and the derivation of pedagogical conditions that ensure the effectiveness of their implementation is one of the current problems of modern education.

The subject "Man and Society" in the third grade has exceptional opportunities and means for the development of students' social skills, which, however, are not used in practice for a number of reasons:

- Textbooks do not present different models for the development of social skills.
- The educational content is not fully used.

- Teachers do not have direct access to good practices, which complicates their work. They must have access to different models in order to be creative, to combine and enrich their practice.
- The curriculum for Man and Society does not define levels of knowledge and skills acquisition according to the specific educational content.

In the course of the study, it was proven that school is the most important factor in the development of social skills of primary school students. The social relations, conditions and opportunities for personal development created in the process of learning Man and Society in the 3rd grade in one way or another contribute to the development of certain social skills in students. The specificity of the subject Man and Society provides opportunities for the inclusion of the student in various types of interaction with other participants in the educational process. Through repeated, diverse and differentiated exercises, subject knowledge leads to the improvement of skills in the practice of students.

A model for the development of social skills of third-graders through the means of the subject Man and Society has been developed and theoretically substantiated. Experimental work has allowed to clarify the main structural components of the model:

- targeted, including goals and principles for the development of social skills of students through the means of the educational subject "Man and Society";
- substantive, including the structure of social skills of students in the primary level of education, a program for the development of these skills;
- procedural, reflecting the forms, methods and means of developing social skills, as well as the activity of the teacher for the targeted development of social skills of students in the 3rd grade
- evaluative-resultative, including criteria, indicators and levels of development of social skills of students, which allows to assess the effectiveness of the application of the model.

The effective implementation of the model for the development of social skills in the process of learning in Man and

Society in the 3rd grade is determined by the creation of certain pedagogical conditions. These include: implementation in the educational program of the development of social skills of students as a content-target orientation; organization of the educational process along different routes; combination of different forms of training: individual, in pairs, group and collective.

Monitoring of the development of students' social skills, conducted throughout the entire period of the experimental work, as well as the analysis of its results, showed that in the experimental group the dynamics of growth in the level of development of social skills significantly exceeded the results of the control group. The data obtained allow us to conclude that the developed model and the created pedagogical conditions ensure the development of students' social skills, as well as positive educational results.

The analysis of the results obtained using mathematical and statistical procedures allows us to draw the following conclusions:

1. The proposed model for the development of social skills through the means of the subject "Man and Society" has a positive impact on their development in students at a higher level;

2. The highest effectiveness is achieved in overcoming the low levels of the monitored social skills;

3. It contributes to the development of social skills in students at a higher level, especially the skills for adequate perception and understanding of text, for understanding and transmitting information through symbolic symbols and the skills of cooperation;

4. With the help of the proposed model, third-graders, on the one hand, successfully master the intended educational content and achieve high educational results in the subject, and on the other hand, their desire for active activity in classes, their curiosity and their motivation for self-affirmation are increased;

5. The results of the study confirm the hypothesis that the development of social skills of third-graders through training in the subject "Man and Society" will be successful when: the content and structure of the social skills of third-grade students are clarified,

criteria, indicators and stages of their development are determined; the pedagogical conditions that ensure the effectiveness of the development of social skills in students through training in the subject "Man and Society" in third grade are identified and theoretically substantiated.

SCIENTIFIC CONTRIBUTIONS REFERENCE

1. Based on the analysis of psychological and pedagogical literature and practical research, the content and structure of the social skills of third-graders are specified, taking into account their age characteristics;
2. The socio-pedagogical potential of the subject "Man and Society" in the third grade for the development of the social skills of third-graders is substantiated;
3. Criteria, indicators and levels of development of the social skills of third-graders are determined. A complex methodology has been developed for identifying the levels of development of social skills
4. A technological model has been developed for the development of the social skills of students in the process of learning about Man and Society in the third grade.

The theoretical significance of the research results consists in the theoretical justification, development and experimental verification of the technological model for the development of the social skills of students in the process of learning about Man and Society in the third grade; in the derivation and theoretical justification of the pedagogical conditions for the effective implementation of the model for the development of students' social skills, which enriches pedagogical theory and contributes to

the further development of the scientific and pedagogical support for the process of developing students' social skills.

The practical significance of the research results lies in the developed technological model for the development of students' social skills and teaching and didactic tools used in the work on the development of students' social skills.

PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

1. Scientific report on the topic "Features of project-based learning in a digital environment and its role in the development of social skills of third-graders through the teaching of man and society" at the scientific conference "Laboratory for Science - 2020", organized by the South-West University, Blagoevgrad.
2. Report "Use of interactive teaching methods in the lessons of man and society in primary school" at the scientific conference organized by the Institute of knowledge management, Republic of North Macedonia, Skopje in the city of Kavala 2020.
3. Scientific report on the topic "Arranging a puzzle in the teaching of man and society in the third grade" at the XVII International Conference organized by the Institute of knowledge management, Republic of North Macedonia, Skopje - 2020.
4. Report on the topic "Educational possibilities of the curriculum content on man and society in the third grade for the development of social skills in students" - Scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of the birth of Prof. Dr. Georgi

Bizhkov "Education and Arts: Traditions and Perspectives", Sofia,
2021, Sofia University